

Zbigniew Miler

Zagadka motywu szachownicy w średniowiecznych kościołach granitowych

---

Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny nr 13, 55-91

2006

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Zbigniew Miler
Gorzów

Zagadka motywu szachownicy w średniowiecznych kościołach granitowych

Podstawowym materiałem budowlanym używanym w czasach romanizmu do wznoszenia budowli sakralnych na terenie Niziny Polskiej i Niemieckiej były granitowe głązy narzutowe, licznie dostarczone tutaj w plejstocenie przez łądolód skandynawski. Chociaż granit był znacznie trudniejszy do obróbki niż wapień czy piaskowiec, to jednak ówczesni budowniczy starali się nadać tym polnym kamieniom kształt regularnych kostek (sześciaków). W technice ciosowej gładzom nadawano postać prostopadłościenną, natomiast w technice kwadr granitowych kształt kwadratu lub prostokąta otrzymywało jedynie lico kamienia, podczas gdy strona tkwiąca w murze pozostawała nieobrobiona¹. Głązy układano następnie w poziome warstwy, starając się przy tym, aby większe i starszej obrobione ciosy znalazły się w narożnikach budowli.

Pomimo twardości stosowanego tworzywa kościoły w tej części Europy nie były jednak całkowicie pozbawione ozdób. Wśród występujących ornamentów, wykonanych różnymi technikami, wyróżnić można motywy zoomorficzne, antropomorficzne, florystyczne, krzyże oraz różnego rodzaju figury geometryczne. W grupie tych ostatnich szczególnie miejsce, głównie ze względu na tajemniczość pełnionej funkcji, zajmują szachownice. Poza jednym znanym mi wyjątkiem zobaczyć je można wyłącznie na zewnętrznych ścianach świątyń zbudowanych w drugiej połowie XIII wieku.

Ornament szachownicy pokrywa zawsze całą licową powierzchnię kwadry. Po jej dokładnym wygładzeniu nieznanymi kamieniarzom lekko skuwali odpowiednie pola, dzięki czemu uzyskiwali motyw szachownicy złożony z ciemniejszych pól gładkich oraz kontrastujących z nimi jasnych pól chropowatych. Takie same czynności mogły dać również odwrotny efekt kolorystyczny, tzn. pola nacięte stawały się ciemniejsze, zaś pola wygładzone pozostawały jasne. Rezultat zależał od jakości surowca. Najlepszy, świetnie zachowany do dziś, kontrast barw powstawał w wyniku usunięcia części cienkiej warstwy naturalnej powierzchni gładz – wygładzonej przez szlif lodowca lub wiatru.

Szachownice dość późno stały się obiektem zainteresowania historyków. Dopiero w 1894 r. Ernst Friedel, opisując dzieje wioski Hönow, wspominał, iż w miejscowym kościele znajduje się cios ozdobiony ornamentem złożonym z dwóch nachodzących na siebie krzyży greckich. Dołączył do artykułu rysunek nie pozostawia jednak wątpliwości, iż mowa jest tutaj o szachownicy². W 1901 r. Hugo Lemcke w swym katalogu zabiteków ziemi szczecińskiej wymienił szachownicę w Plöwen³, natomiast w 1915 r. opi-

---

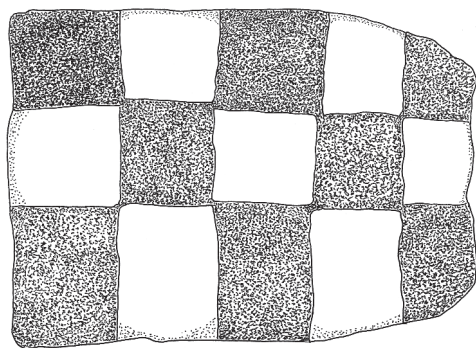
¹ J. J a r z e w i c z, *Gotycka architektura Nowej Marchii. Budownictwo sakralne w okresie Askańczyków i Witelshbachów*, Poznań 2000, s. 31.

² Friedel 1894, s. 86.

³ Lemcke 1901, s. 54 ryc. 71.

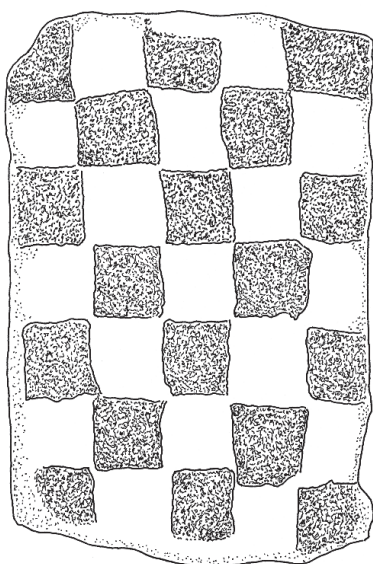
sał dwie szachownice na portalu kościoła w Gosławiu⁴, jednak nie dostrzegł podobnych ornamentów na narożnikach świątyni. W 1913 r. Wilhelm Jung i Willy Spatz w katalogu zabytków powiatu zachodniotorzymskiego nadmienili jedynie o dwóch szachownicach na północno-wschodnim narożniku kościoła w Radowie⁵. Rudolf Ohle w swoich artykułach opublikowanych w latach 1913 – 1921 na łamach „Mitteilungen des Uckermärkischen Museums” wymienił szachownice w Gerswalde, Lubiechowie Górnym, Plöwen, Schmargendorf, Serwest i Weselitz⁶. Autorzy obszernego katalogu zabytków Prowincji Brandenburskiej dodali do tej listy szachownice w Dobberzin, Dolsku, Godkowie i Schönermark⁷.

Dzięki tym wszystkim opracowaniom w 1950 r. Zygmunt Świechowski mógł przeprowadzić analizę porównawczą dziewięciu znanych wówczas kościołów romańskich, w których znalazł kwadry z szachownicami⁸. Z tej grupy cztery świątynie znajdują się na ziemi szczecińskiej (Dolsko, Godków, Gosław, Lubiechów Górny), pozostałe zaś na terenach sąsiedniej Brandenburgii (Hönow, Plöwen, Schmargendorf, Serwest i Weselitz).

Ryc. 1 Hönow – przykład szachownicy zbudowanej z kwadratów i prostokątów (Katalog nr 40).

Rys. Z. Miler

Ryc. 2 Dolsko – szachownica zbudowana z kwadratów (Katalog nr 10).

Rys. Z. Miler

Do znacznego spopularyzowania problemu szachownic przyczynił się w 1967 r. Zbigniew Nienacki, który w znanej powieści przygodowej dla młodzieży „Księga strachów” opisał m.in. szachownicę w Dolsku⁹. Z opisu tego jed-

⁴ Lemcke 1915, s. 99 ryc. 60.

⁵ Jung, Spatz 1913, s. 149.

⁶ Ohle 1913, s. 138-139; Ohle 1916, s. 17; Ohle 1921, s. 57.

⁷ *Die Kunstdenkmäler* 1928, s. 140 ryc. 134 (Dolsko), s. 182-183 ryc. 171 (Godków), s. 177-179, ryc. 165 (Lubiechów Górny); *Die Kunstdenkmäler* 1931, s. 420 (Schönermark); *Die Kunstdenkmäler* 1934, s. 349 (Dobberzin), s. 187 (Serwest), s. 186, 354 (Weselitz); *Die Kunstdenkmäler* 1939, s. 125 ryc. 410.

⁸ Świechowski 1950, s. 42-46.

⁹ Nienacki 1967, s. 95: *Wejście do kościoła obramowane było gładkim portalem z kamienia i tu właśnie, po lewej stronie, na trzecim kamieniu licząc od ziemi – widniało coś, co przypominało szachownicę. Jeden z kamieni był w taki sposób obrobiony, że na przemian powtarzały się na nim ciemne i jasne prostokąci.*

noznacznie wynika, iż twórca postaci Pana Samochodzika znał ten obiekt z autopsji. Śladami Zbigniewa Nienackiego pośpieszył z kolei Marian Anklewicz z Gryfic, który znacznie wydłużył katalog znanych szachownic¹⁰, a ponadto chętnie dzielił się posiadaną wiedzą z innymi poszukiwaczami. Na podstawie jego badań w 1996 r. Dariusz Piasek z Gdyni mógł opublikować listę obejmującą już 26 szachownic z 19 kościołów położonych na terenie Brandenburgii, Pomorza Zachodniego i Ziemi Lubuskiej¹¹.

W tym samym czasie, o czym jednak nie wiedzieli polscy regionaliści, szachownice stały się obiektem poważnych badań naukowych prowadzonych przez niemieckich archeologów. Eberhard i Rudolf Bönisch z Drezna przy okazji szczegółowej analizy sześciu szachownic odkrytych na terenie Dolnych Łużyc próbowali dokonać interpretacji znaczenia tego ornamentu, a ponadto dołączyli do swej pracy katalog 22 szachownic z 18 kościołów położonych po obu stronach dolnego biegu Odry¹². Z pewnością jest ich znacznie więcej, gdyż na samym tylko obszarze województwa zachodniopomorskiego zachowało się aż 95 kościołów zbudowanych w XIII w. z granitowych ciosów. Potencjalnie na każdym z nich, jeśli odpadną renesansowe i barokowe tynki, odkryć można kolejne ornamenty.

Na podstawie literatury, wywiadów, materiałów internetowych oraz trwających już kilka lat badań terenowych ustaliłem, iż motyw szachownicy występuje co najmniej na 71 kwadrach w 39 kościołach Brandenburgii, Pomorza Zachodniego i Ziemi Lubuskiej¹³. Do tej liczby dodać jeszcze należy 5 różnego rodzaju krzyży wykonanych identycznymi lub podobnymi technikami jak szachownice oraz kilkanaście ornamentów o charakterze antropomorficznym i zoomorficznym, np. płaskorzeźby przedstawiające lwa, różę, koguta, węgorkę oraz ludzkie głowy.

Najwięcej szachownic występuje we wschodniej Brandenburgii na obszarze rozciągającym się od Berlina aż po prawy brzeg Odry. W 11 wioskach (Beerfelde, Friedersdorf, Grunow, Herzberg, Hönow, Ihlow, Kleinbeeren, Mallnow, Neuendorf im Sande, Rotberg, Tempelberg) zachowało się tutaj aż 29 szachownic oraz dwa krzyże jerozolimskie. Charakterystyczną cechą tego regionu jest obecność kilku szachownic na jednym kościele.

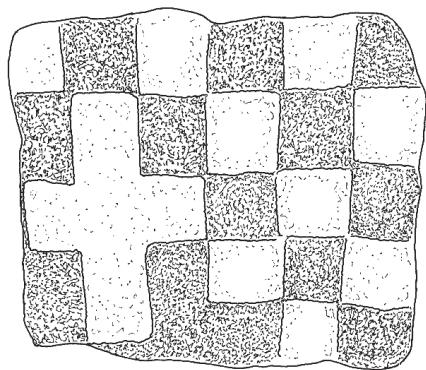
---

¹⁰ Anklewicz 1995, s. 7; Anklewicz 1996, s. 6.

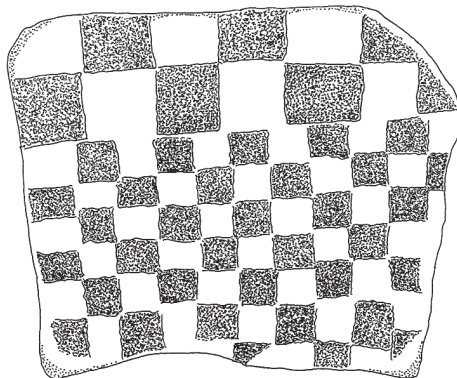
¹¹ Piasek 1996, s. 23-25.

¹² Bönisch 1994, s. 248-265.

¹³ Porównaj zamieszczony w drugiej części artykułu katalog ciosów romańskich z motywem szachownicy oraz innymi ornamentami.

Ryc. 3 Grunow – przykład szachownicy z wkomponowanym krzyżem (Katalog nr 29). Rys. Z. Miler

Ryc. 4 Schmargendorf – szachownica złożona z kwadratów o dwóch różnych wielkościach (Katalog nr 63). Rys. Z. Miler

Na terenie Marchii Wkrzańskiej (Uckermark), w pobliżu Prenzlau i Angermünde, odkryto do tej pory 9 szachownic w siedmiu wioskach (Dobberzin, Gerswalde, Neuendorf, Schmargendorf, Schönermark, Serwest, Weselitz) oraz dwa ornamenty wykonane techniką płytkiego rytu w Sternhagen.

We wschodniej części Pomorza Przedniego (Vorpommern) szachownice występują w Plöwen i Retzin (po jednej), natomiast z Dolnych Łużyc znanych jest 6 szachownic w pięciu kościołach (Arenzhain koło Doberlug-Kirchhain, Stradow koło Spremberg, Pritzen, Werenzhain i Frankena).

Po polskiej stronie granicy największe skupisko szachownic znajduje się w południowo-zachodnim krańcu województwa zachodniopomorskiego, na ziemi chojeńskiej. Po jednej szachownicy wmurowano w ściany i portale kościołów w Dolsku, Godkowie, Lubiechowie Górnym i Moryniu, natomiast kwadry świątyń w Chełmie Dolnym i Troszynie ozdobiono krzyżami (greckim oraz św. Andrzeja). Do rejonu tego dodać jeszcze należy Lubanowo i Żarczyn, położone w środkowej części powiatu gryfińskiego, oraz Derczewo i Załęże koło Lipian, gdzie odkryto łącznie 7 szachownic oraz jeden krzyż monogramowy.

Najdalej od głównego centrum występowania odkryto tajemnicze ornamenty w Strachocinie koło Stargardu Szczecińskiego oraz Sadlnie i Gosławiu koło Trzebiatowa. Na ścianach tych świątyń nieznani kamieniarze umieścili 7 szachownic, krzyż maltański, dwa węgorce oraz płaskorzeźbę przedstawiającą ludzką twarz.

Na Ziemi Lubuskiej szachownice znane były na razie w dwóch wioskach. Na kościele w Kowalowie jeden ornament znajduje się w północno-wschodnim narożniku, drugi natomiast zdobi lewą stronę południowego portalu. Również w kościele w Radowie dwa głązy z szachownicami wmurowane są w narożniku północno-wschodnim prezbiterium, trzeci natomiast w południowo-wschodnim rogu nawy głównej. W 1999 r. odkryłem szachownicę w podgorzowskich Marwicach, natomiast w 2003 r. Błażej Skaziński opisał szachownicę w gorzowskiej katedrze¹⁴. Jest to jedyny znany przypadek, gdy

¹⁴ Skaziński 2003, s. 14.

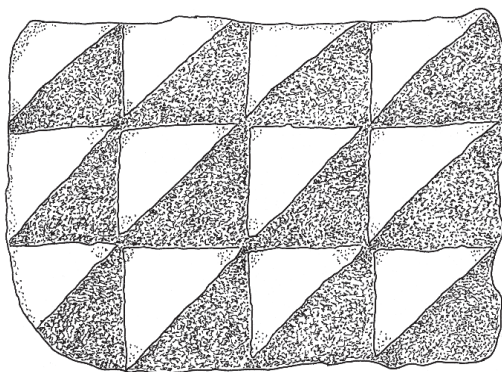
ornament umieszczony został wewnątrz kościoła. Być może podobnymi szachownicami oznakowane były ongiś także trzynastowieczne świątynie w Lubnie, Wawrowie i Wojciszczach. Przypuszczenia tego nie możemy jednak zweryfikować, bowiem wschodnie ściany tych budowli zostały przebudowane lub otynkowane.

Swym kształtem wyobrażone na kamiennych kwadrach tajemnicze ornamenty przypominają najczęściej połówkę planszy do gry w szachy. W poziomie występuje od trzech (Gosław, Plöwen) do jedenastu pól (Gorzów), w pionie natomiast od dwóch (Ihlow) do siedmiu (Dolsko). Liczba pól poziomych zdecydowanie dominuje nad liczbą pól pionowych. Druga możliwość występuje tylko w Dolsku, Grunow (dwie szachownice), Plöwen i Sadlnie. Jedynie w dwóch przypadkach (Grunow, Kowalów) liczba pól w obu kierunkach jest sobie równa.

Najczęściej występują szachownice zbudowane z kwadratów i prostokątów (61 ornamentów), chociaż nie brakuje też innych figur. W 7 przypadkach występują romby ułożone poziomo, w dwóch romby pionowe, a w jednym nawet trójkąty. Pewną osobliwością w tym zestawieniu jest ornament w południowo-zachodnim narożniku kościoła w Schmargendorf. Jego lewą stronę zajmują romby i trójkąty, prawą natomiast typowa szachownica złożona z kwadratów. Na zbudowanej z kwadratów szachownicy w Arenzhain, poprzez pozostawienie nieobrobionym jednego pola powstał wizerunek krzyża greckiego. Wydaje się, iż nie jest to rezultat kaprysu czy też błędu kamieniarza, bowiem podobny krzyż widnieje również na jednej z szachownic w Grunow, natomiast na złożonej z rombów szachownicy w Lubiechowie Górnym dostrzec można krzyż św. Andrzeja. Te trzy przykłady dowodzą, iż mamy tutaj do czynienia z celowo wykonanym ornamentem, stanowiącym być może łącznik z ciosami, których cała powierzchnia pokryta jest wizerunkami krzyży (Chełm Dolny, Grunow, Strachocin, Tempelberg, Troszyn).

Bardzo zróżnicowana jest wielkość pól tworzących poszczególne szachownice. W przypadku kwadratów i prostokątów długość ich boków waha się od 3 cm w Schmargendorf aż do 13 cm w Ihlow i Rotberg. Pola wszystkich figur tworzących poszczególne szachownice różnią się najczęściej między sobą wielkością. Figury szorstkie są zazwyczaj mniejsze od figur wygładzonych. Szachownica na portalu kościoła w Schmargendorf składa się nawet z figur o dwóch różnych wielkościach. W górnej części umieszczono 14 dużych prostokątów, w dolnej natomiast 60 znacznie mniejszych prostokącików.

Poza kościołem w Radowie, gdzie zachowały się trzy szachownice bardzo do siebie podobne, nie spotkałem dwóch identycznych ornamentów. Zawsze różnią się one między sobą ilością, układem oraz wielkością pól. Do odmiennych wniosków doszli jedynie Eberhard i Rudolf Bönisch, którzy przeprowadzili analizę porównawczą 6 szachownic z terenów Dolnych Łużyc¹⁵. Również dostrzegli oni, iż wielkość pól zmienia się z kamienia

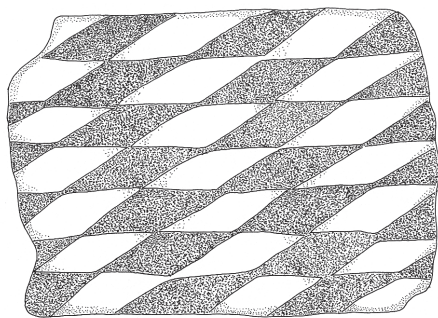

Ryc. 5 Godków – jedyna szachownica zbudowana z trójkątów (Katalog nr 16). Rys. Z. Miler

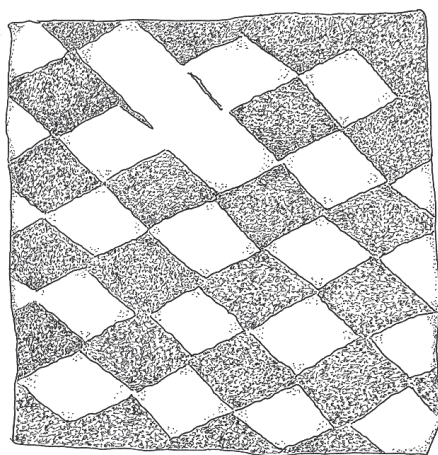
¹⁵ Bönisch 1994, s. 256-257.

na kamień. Najmniejsze w tym rejonie są kwadraty szachownicy w Pritzen (5,1 – 5,2 cm), największe zaś boki kwadratów w Werenzhain (7,3 cm). Drezdeńscy archeolodzy uznali wszelako, iż przy rozrzucie od 2 do 3 cali można jednak mówić o jednakowej wielkości tych pól.

Analizując z kolei liczbę pól, dostrzegli oni, iż na czterech kamieniach z Dolnych Łużyc powtarzają się szachownice złożone z pięciu poziomych rzędów oraz sześciu lub siedmiu kolumn (Frankena, Pritzen, Stradow, Werenzhain). Relatywnie mała szachownica z Pritzen zawiera tyle samo pól co duży kamień z Werenzhain, więc tworzące ją figury są znacznie mniejsze. Liczba pól wydaje się być tutaj niezależna od wymiarów kamieni. Liczba 5 pojawia się też na szachownicach w innych rejonach ich występowania (Dolsko, Gerswalde, Hönow, Plöwen, Schönermark, Weselitz). Za pewnym znaczeniem liczby pól przemawiać mają również dwie szachownice z Arenzhain, gdzie na kamieniach o różnych rozmiarach umieszczono w poziomie po 10 prostokątów, dopasowując ich wielkość do powierzchni kwadry¹⁶.

Ryc. 6 Dobberzin – przykład szachownicy zbudowanej z rombów (Katalog nr 9).
Rys. Z. Miler

Ryc. 7 Lubiechów Górny – szachownica złożona z rombów z wkomponowanym krzyżem św. Andrzeja (Katalog nr 47). Rys. Z. Miler

Większość wymienionych kościołów ozdobionych jest pojedynczą szachownicą. W kilku przypadkach na ścianach świątyń umieszczono jednak po dwie szachownice (Arenzhain, Kowalów, Serwest, Schmaragdendorf, Lubanowo, Żarczyn, Załęże, Sadlno), trzy (Friedersdorf, Radów), cztery (Gośław), a nawet siedem (Grunow). Absolutnym rekordzistą w ilości posiadanych szachownic jest wybudowany w latach 1882–1883 neogotycki kościół w Herzberg koło Bieskow, przy wznoszeniu którego wykorzystano średniowieczne ciosy granitowe z poprzedniej świątyni. We wschodnią ścianę jego prezbiterium wmurowano wówczas aż 9 głązów z szachownicami! Są one rozmieszczone dość chaotycznie w obu narożnikach oraz między oknami¹⁷.

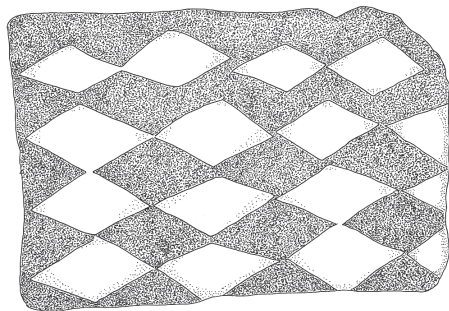
¹⁶ Bönisch 1994, s. 256-257.

¹⁷ Barbara i Wolfgang Zwinger: *Die Schachbrettsteine der Herzberger Kirche*, w: *Evangelisches Pfarramt Buckow-Glienicke* [dostęp: 11.10.2005]. Dostępny w internecie: [http:// pfaramt-buckow-glienicke.de/](http://pfaramt-buckow-glienicke.de/)

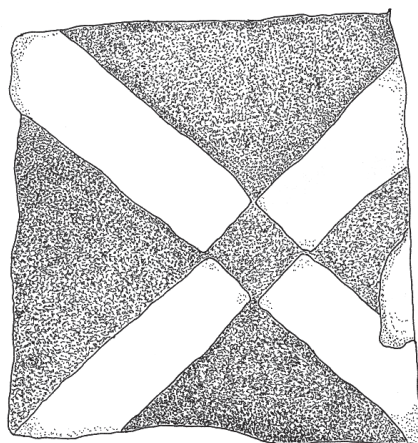
W przypadku występowania kilku szachownic na jednym kościele łatwo dostrzec, iż nie istnieją między nimi (poza wspomnianym już Radowem) żadne większe podobieństwa odnośnie układu, ilości i wielkości pól. Zdarza się nawet, iż na tym samym kościele widnieją szachownice zbudowane zarówno z kwadratów, jak i rombów (Friedersdorf, Gosław, Serwest, Żarczyn).

Analiza porównawcza rozmieszczenia ciosów z szachownicami w obrębie poszczególnych kościołów nastrocza wiele trudności, bowiem problem ten dotyczy budowy powstałych w XIII w. W ciągu 700 lat swego istnienia świątynie były wielokrotnie przebudowywane i remontowane, skutkiem czego niektóre ciosy z szachownicami uległy przemieszczeniu. Ustalenie ich pierwotnej lokalizacji – co jest zadaniem dla historyków sztuki – zawsze obracać się będzie w sferze hipotez.

Szachownice umieszczano najczęściej w narożnikach kościołów lub w schodkowanych obramowaniach portali. Na 71 znanych ciosów z szachownicami aż 42 wmurowano we wszystkie cztery narożniki orientowanych świątyń, przy czym szczególnie preferowany był narożnik południowo-wschodni, gdzie znalazły się 22 szachownice. W obramowaniach portali oraz w ich bezpośrednim sąsiedztwie występuje 16 szachownic. Zazwyczaj są to pierwotne – dziś już w większości zamurowane – boczne portale południowe do kościelnej nawy, tzw. portale proboszczów do prezbiterium oraz zachodnie portale główne. Analiza rozmieszczenia szachownic w obrębie kościołów nasuwa również przypuszczenie, iż wszystkie ornamenty występujące poza narożnikami i portalami, a więc wmurowane w ścianę świątyni, znajdują się w położeniu wtórnym. Eberhard i Rudolf Bönisch twierdzą nawet, że istnieje pewna rejonizacja odnośnie miejsca wmurowania ciosów z szachownicami. Na Dolnych Łużycach występują one przeważnie w narożnikach zachodniego szczytu, natomiast w Marchii Wkrzańskiej i na ziemi chojeńskiej związane są z portalami¹⁸.

Ryc. 8 Sadlno – szachownica złożona z rombów z błędem kompozycji (Katalog nr 60).
Rys. Z. Miler

Ryc. 9 Troszyn – cios z krzyżem św. Andrzeja (Katalog nr 74). Rys. Z. Miler

Ciosy z szachownicami znajdują się na różnych wysokościach. Trafiają się głązy wmurowane bezpośrednio nad cokołem lub tuż pod okapem świątyni, jednakże

¹⁸ Bönisch 1994, s. 255-256, Abb. 23.

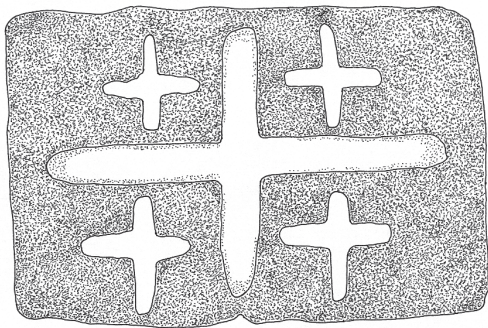

wydaje się, iż znalazły się tam wskutek przemieszczenia. Zdecydowana większość szachownic umieszczona została na wysokości wzroku człowieka. Dotyczy to zarówno ornamentów z portali, jak i tych z narożników. Budowniczym wyraźnie zależało, aby głązy z szachownicami znajdowały się w miejscach jak najbardziej eksponowanych, przeznaczonych do oglądania.

Historycy sztuki, wobec braku źródeł pisanych, nie zdołali do tej pory w sposób jednoznaczny wyjaśnić znaczenia omawianego motywu, jednakże zaproponowali kilka trudnych do weryfikacji hipotez.

Już w 1913 r. Rudolf Ohle, opisując dzieje kościołów w Marchii Wkrzańskiej, wysunął przypuszczenie, iż szachownice są znakami kamieniarzy lub znakami strzechy murarskiej (*Bauhütte*), czyli średniowiecznego warsztatu budowlanego, w którym zrzeszeni byli murarze, cieśle i kamieniarze¹⁹. Zespół ten pracował na zasadach analogicznych do miejskiego cechu rzemieślniczego, z tą różnicą iż po wybudowaniu kościoła przenosił się do innej miejscowości. Za słusnością tego poglądu przemawia zwłaszcza umieszczenie ciosów z szachownicami w bardzo reprezentacyjnych miejscach, przeznaczonych do oglądania oraz ważnych ze względu na technikę kamieniarską lub budowlaną. Kolejnym argumentem jest architektoniczna jednolitość granitowych kościołów ozdobionych szachownicami, geograficzna koncentracja tych budowli (np. wokół klasztoru w Doberlug), a także różnorodność szachownic, co miałyby być dowodem na funkcjonowanie wielu warsztatów budowlanych.

Hipotezę Rudolfa Ohlego powtórzyli: H. Ehl²⁰, Georg Voss w katalogu zabytków Prowincji Brandenburskiej²¹ oraz Eberhard i Rudolf Bönisch²². W 1950 r. problemem szachownic zajął się Zygmunt Świechowski, który w pracy „Architektura granitowa Pomorza Zachodniego”²³ przeprowadził analizę porównawczą dziewięciu znanych sobie kościołów, w których znalazł kwadry z szachownicami. Świechowski ustalił, iż motyw szachownicy występuje zawsze łącznie z portalem – na jego ościeżu lub tuż obok, jeśli zbyt skomplikowany profil nie pozwalał włączyć kwadry z szachownicą w obramowanie portalu. Pewnym zgrzytem w tym ustaleniu był jedynie fakt, iż w dwóch przypadkach (Godków i Hönow) głązy z ornamentami znajdują się nie na portalu, lecz w narożniku

Ryc. 10 Krzyż z Tempelberg (Katalog nr 73).
Rys. Z. Miler

¹⁹ Ohle 1913, s. 138; Ohle 1916, s. 17; Ohle 1921, s. 57n. Tutaj przytacza podanie ludowe z Lubiechowa Górnego: *Diabeł pewnego razu zagrał z Panem Bogiem o duszę biednego grzesznika. Diabeł naturalnie przegrał partię i szachownicę wyrzucił. Została ona wmurowana w ścianę kościoła na wieczną pamiątkę tej rozgrywki.* (Tamże, przypis 39; Bönisch 1994, s. 265).

²⁰ Ehl 1926, s. 78.

²¹ *Die Kunstdenkmaler der Provinz Brandenburg*, Band VII, Teil 1, Heft 3: *Kreis Königsberg/Neumark. Die nördliche Orte*, Berlin 1927, s. 139, 177-179, 182; *Die Kunstdenkmaler* 1928, s. L.

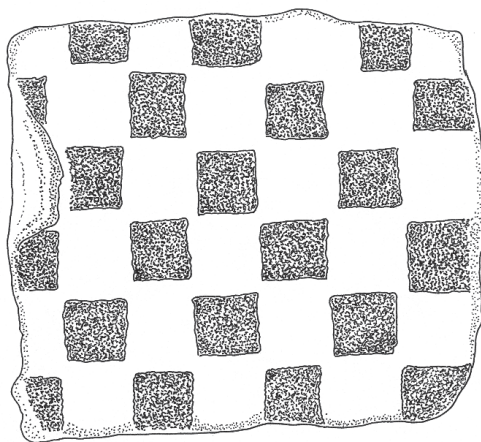
²² Bönisch 1994, s. 257.

²³ Świechowski 1950, s. 42-46.

południowo-zachodnim. Świechowski usunął tę sprzeczność przypuszczeniem, iż oba ciosy znalazły się w tym miejscu w wyniku późniejszej przebudowy kościołów. Szachownice występują przy obramowaniu portali, a więc w miejscu bardzo eksponowanym. Ich rola nie mogła więc być czysto dekoracyjna, gdyż zaprzecza temu asymetryczność rozmieszczenia. W konkluzji swego wywodu Świechowski również uznał, iż są to sygnatyry strzech kamieniarskich, czyli znaki firmowe zespołów murarskich, które wznosiły wszystkie owe kościoły. Na podstawie podobieństwa portali poznański historyk sztuki dodał, iż ten sam warsztat kamieniarski wybudował kościoły w Dargomyślu i Objezierzu Nowym, chociaż nie umieścił na tych świątyniach swego godła.

Wydaje się, iż wnioski Rudolfa Ohlego i Zygmunta Świechowskiego, oparte na podobieństwie poszczególnych elementów romańskiej architektury sakralnej oraz porównaniu niewielkiej liczby znanych im szachownic, iż są to znaki kamieniarskie, nie są przekonujące, bowiem gmerki, czyli znaki rozpoznawczo-własnościowe używane przez mieszczan i chłopów, pojawiły się dopiero w XV wieku²⁴. Miały one charakter stylizowanych monogramów oraz różnych kombinacji prostych kresek, nigdy wszelako nie obejmowały całej powierzchni kwadry czy cegły. Gmerki murarzy, w odróżnieniu od reprezentacyjnego miejsca zajmowanego przez szachownice, zawsze ukryte są gdzieś w zakamarkach budowli.

Gdyby szachownice pełniły rolę „znaku firmowego” strzechy budowlanej, należałoby się spodziewać wystąpienia przynajmniej kilku znaków identycznych (ta sama liczba i wielkość pól, ten sam układ, to samo miejsce osadzenia itp.), ponieważ tylko wówczas uzasadnione byłoby ich stosowanie, tak by odróżniały jedną strzechę od drugiej²⁵. Wiemy zaś, iż takowe podobieństwa (poza wspomnianymi szachownicami na kościele w Radowie) nie pojawiają się. Każdy ornament jest inny, niepowtarzalny, co najlepiej widać na kościołach ozdobionych kilkoma szachownicami (np. w Grunow). Trafiają się ponadto szachownice z błędami (np. w Sadlnie, gdzie stykają się ze sobą jasne romby), które pomimo tego wmurowano tuż obok ornamentu wykonanego prawidłowo. Argumentem decydującym za odrzuceniem hipotezy Ohlego i Świechowskiego jest fakt, iż na niektórych kościołach (a nawet pojedynczych portalach) szachownice zbudowane z prostokątów sąsiadują z rombami, np. w Gosławiu, Serwest, Żarczynie i Friedersdorf. Trudno zaś sobie wyobrazić,

Ryc. 11 – Marvice – szachownica z południowo-wschodniego narożnika (Katalog nr 49).

Rys. Z. Miler

²⁴ J. S z y m a n i s k i, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 1983, s. 675; Zob. też: J. G a d o m s k i, *Znaki kamieniarskie w Polsce od roku 1100 do połowy XIII wieku*, Folia Historiae Atrium, T. 3: 1966, s. 36-67; M. Z i a t, *Znaki kamieniarskie jako źródło w świetle badań wrocławskiego ratusza*, Rocznik Sztuki Śląskiej, T. 1: 1959, s. 69-81.

²⁵ List ks. Sławomira Pawlaka z 16.05.2005 r.

aby w małym wiejskim kościółku stykające się ściany budowały dwie konkurujące ze sobą firmy murarskie.

Henryk Dziurla, szczeciński historyk sztuki, wysunął przypuszczenie, iż czarne i białe pola tworzące szachownice, symbolizujące walkę Dobra i Zła, służyły do oznaczania miejsca posiedzeń sądu wiejskiego. W portalu ozdobionym znakiem szachownicy ustawiano ławę, na której zasiadało dwóch najstarszych gospodarzy oraz sołtys przewodzący rozprawie²⁶. Wyjaśnienie to jest wszelako pozbawione podstaw, bowiem – jak już wiemy – większość szachownic występuje nie na portalach, lecz w narożnikach kościołów. Ten sam Dziurla dodał ponadto, iż szachownice były pierwotnie kolorowo malowane, co oznacza, że ich funkcja wynikała nie tylko z kształtu, lecz również z barwy.

Mało prawdopodobne jest także przypuszczenie, iż motyw szachownicy stanowił znak własności feudała, który posiadał patronat nad danym kościołem²⁷, chociaż wielu rycerzy posiadało w swych herbach szachownice, np. hrabiowie von Mansfeld. Trudno też łączyć szachownice z symbolem władzy państwowej reprezentowanej przez margrabiów z dynastii Askańskiej (pochodzącej z rejonu miasta Ascherleben), która również umieściła w swym godle motyw szachownicy²⁸. Nie mogą to być również swego rodzaju oznaczenia administracyjno-podatkowe związane z Księgą Ziemską Ludwika Starszego Wittelsbacha, gdyż ta pochodzi z czasów znacznie późniejszych niż romańskie kościoły²⁹.

Eberhard i Rudolf Bönisch wysunęli nieśmiało przypuszczenie, iż umieszczone w szczególnie starannie obrobionych narożnikach szachownice łączyć można z biblijnym symbolem kamienia węgielnego³⁰. Podobne stanowisko zajął ks. Sławomir Pawlak, który pisał, iż „znaki spotykane na granitowych kwadrach są jedynie ornamentami służącymi do oznaczenia kamienia, który z różnych względów budowniczy chciał „wydobyć” z całości murów i ukazać ogółowi”³¹. Być może szachownica była znakiem konsekracyjnym, wskazującym na kamień, który został namaszczoney przez biskupa podczas uroczystego poświęcenia kościoła³².

Równie prawdopodobna jest hipoteza, że szachownice nie pełniły żadnej praktycznej funkcji, zaś ich znaczenia szukać należy w skomplikowanej sferze średniowiecznej symboliki chrześcijańskiej, uwzględniając przy tym regionalne obyczaje i przesady. Najbliżej prawdy są zapewne ci historycy, którzy twierdzą, iż mają one charakter apotropaiczny, a więc bronią przed złymi duchami, klęskami i chorobami oraz odpędzają wszelkie zło³³. W tym ujęciu byłyby to lokalny „znak antyszatański, swego rodzaju panaceum

²⁶ Dziurla 1959, s. 381

²⁷ Skaziński 2003, s. 14.

²⁸ Tiersch Reinhard, *Schachbrettsteine an alten Feldsteinkirchen in Markisch-Oderland*, w: *Märkisch-Oderland. Tourismusverband Märkisch-Oderlande.V.* [dostęp: 16.09.2005]. Dostępny w Internecie: <http://www.mol-t.de/>

²⁹ List Jarosława Jarzewicza z 19.03.2005 r.

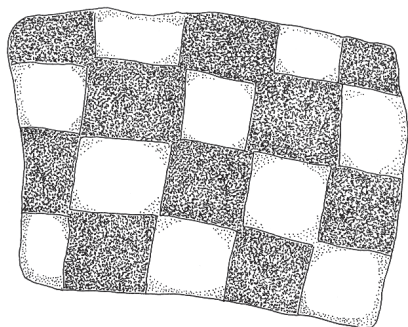
³⁰ Bönisch 1994, s. 255: *Kamień, który odrzucili budowniczkowie, stał się kamieniem węgielnym*, Psalm 118, 22. Porównaj też List św. Pawła do Efezjan 2,20 oraz Księgę Jeremiasza 51,26.

³¹ Ks. Pawlak Sławomir, *Szachownice – próba interpretacji*, w: *Szlak templariuszy* [dostęp: 20.02.2006]. Dostępny w internecie: <http://www.templariusze.org/>.

³² Ks. Pawlak Sławomir, *Szachownice – próba interpretacji*, op. cit.

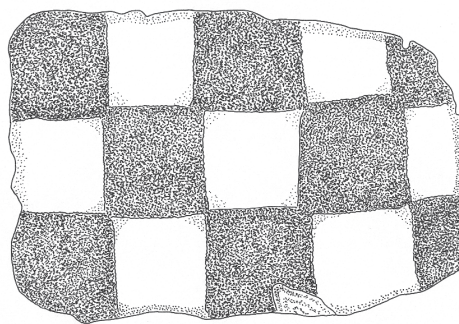
³³ Ober 2000, s. 42. Do znaków apotropaicznych zalicza on także cios z Gosławia ozdobiony płaskorzeźbą przedstawiającą dwa wężorze; Piasek 2005, s.12.

na diabły³⁴. Umieszczenie szachownicy na ścianach świątyni utwierdzało wiernych w przekonaniu o wyjątkowej roli przestrzeni sakralnej, jako miejsca gdzie człowiek znajduje azyl i wyzwolenie³⁵. Może też pole szachownicy oznaczać grę o ludzką duszę, jaką prowadzi człowiek sam z sobą, będąc jednocześnie rzecznikiem i przeciwnikiem własnego dobra.

Ryc. 12 Gostów – szachownica z południowego portalu (Katalog nr 20).

Rys. Z. Miler

Ryc. 13 Moryń – szachownica z południowo-zachodniego narożnika wieży (Katalog nr 50).

Rys. Z. Miler

Symboliczna funkcja szachownicy jeszcze wyraźniej widoczna jest w gotyckim malarstwie ściennym, gdzie motyw ten często występuje w scenach o programie eschatologicznym lub moralizatorskim. W kościele w Czachowie koło Cedyni, wśród malowideł datowanych na pierwszą połowę XIV wieku, tuż poniżej dwóch pędzących na koniach rycerzy umieszczono planszę do gry w szachy o wymiarach zbliżonych do omawianych ornamentów granitowych. Również w Moryniu na fresku z połowy XV wieku widziemy dwa diabły siedzące przy szachownicy z postacią trzeciego grającego na flecie oraz czwartego, wpychającego do beczki dwie niewiasty³⁶.

Przedstawione hipotezy nie wykluczają oczywiście innych jeszcze interpretacji funkcji szachownic wykutych na ciosach romańskich kościołów. Problem ten wymaga więc dalszych badań, zaś niezbędnym etapem tych działań powinno być opracowanie pełnego wykazu tajemniczych ornamentów. Postawiony wniosek częściowo realizuje już poniższe zestawienie.

³⁴ Anklewicz 1996, s. 6.

³⁵ Ks. Sławomir Pałak, *Szachownice – próba interpretacji*, op. cit.

³⁶ J. Domański, *Gotyckie malarstwo ścienne na Pomorzu Zachodnim*, Materiały Zachodniopomorskie, Tom XXIII: 1977, s. 227, 230.

ANEKS

Katalog ciosów romańskich z motywem szachownicy oraz innymi ornamentami**Arenzhain, gm. Doberlug-Kirchhain, pow. Elbe- Elster.**

nr 1

Położenie: Południowa ściana kościoła, tuż ponad cokołem. Przed przebudową świątyni w 1865 r. cios znajdował się prawdopodobnie w ościeżu południowego portalu.

Ornament: Żółto-szary granit z szachownicą zbudowaną z kwadratów i prostokątów. W poziomie po 10 pól, w pionie po 4.

nr 2

Położenie: Południowo-zachodni narożnik znacznie młodszej wieży (ornament skierowany na południe), w 12. warstwie głazów, na wysokości 3,28 cm ponad poziom gruntu. Jest to wtórne położenie tego ciosu.

Ornament: Czerwono-żółty granit z szachownicą, w pionie po 6 kwadratów, w poziomie po 10. W lewym dolnym rogu krzyż grecki.

Literatura: Kunstdenkmaler 1917, s. 1 ; Bönisch 1994, s. 248-265.

Beerfelde koło Fürstenwalde, gm. Steinhöfel, pow. Oder-Spree.

nr 3

Położenie: Narożnik południowo-zachodni (ornament od południa), w szóstej warstwie głazów, na wysokości 180 cm.

Ryc.14 Szachownica w Beerfelde (stan 4 II 2006). Fot. Z. Miler

Ornament: Czerwony granit (46 x 28 cm) pokryty szachownicą z kwadratów i prostokątów. W poziomie po 8,5 pól, w pionie po 6.

nr 4

Położenie: W pobliżu narożnika południowo-zachodniego (ornament od zachodu), pierwszy cios ponad niskim cokołem.

Ornament: Czerwono-szary granit (37 x 32 cm) pokryty szachownicą z kwadratów i prostokątów. W poziomie po 6 pól, w pionie po 5. Z prawej strony ornament jest bardzo słabo widoczny. Pola chropowate są głęboko wkute.

nr 5

Położenie: Narożnik południowo-wschodni kościelnej nawy, ornament od południa, w piątej warstwie ciosów, na wysokości 125 cm. Część szachownicy zasłonięta jest ceglana przybudówką.

Ornament: Jasnobrazowy granit (37 x 26 cm) pokryty kwadratami. W poziomie po 7 pól, w pionie po 5. Rysunek dobrze widoczny.

**Chełm Dolny, gm. Trzcianko Zdrój, pow. gryfiński.
Kościół filialny p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa.**

nr 6

Położenie: Południowo-wschodni narożnik kościelnej nawy (ornament od wschodu), siedemnasty gład od powierzchni gruntu.

Ornament: Cios ozdobiony równoramiennym krzyżem greckim.

**Derczewo, gm. Myślibórz, pow. myśliborski.
Kościół filialny p.w. Narodzenia NMP.**

nr 7

Położenie: Południowo-wschodni narożnik kościelnej nawy (rysunek od południa), szósty gład ponad cokołem, na wysokości 177 cm od poziomu gruntu.

Ornament: Cios wykonany z szarego granitu (długość 46 cm, wysokość 28 cm) pokryty szachownicą zbudowaną z kwadratów o bokach od 7,5 do 8,5 cm. W poziomie po sześć figur, w pionie po trzy. Rysunek jest bardzo dobrze widoczny.

nr 8

Położenie: Południowa ściana kościelnej nawy, czwarty gład ponad zamurowanym portalem.

Ornament: Cios ozdobiony płytkim rytem przedstawiającym krzyż monogramowy (symbol światłości świata).

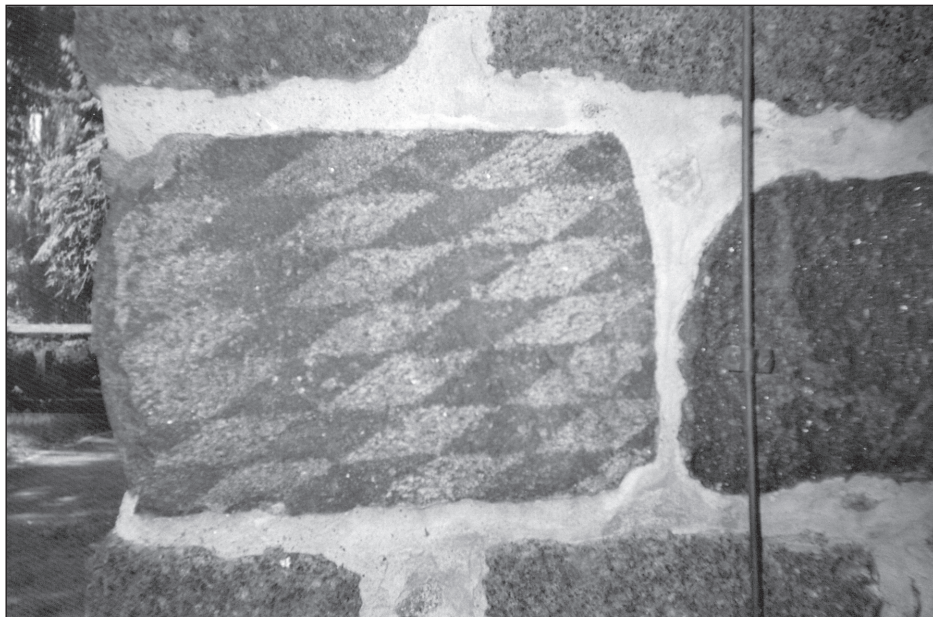
Literatura: Piasek 1996, s. 24; Miler 2000, s. 35-36; Miler 2000a, s. 18; Skaziński 2003, s.14; Piasek 2005, s.18; Skaziński 2005.

Dobberzin, pow. Uckermark.

nr 9

Położenie: Południowo-zachodni narożnik kościoła (rysunek od południa), piąty gład od dołu, na wysokości 140 cm.

Ornament: Czarny granit (48 cm długości, 32 cm wysokości) pokryty długimi, spiczastymi rombami (o przekątnych 14 x 4 cm) ułożonymi poziomo. W poziomie po 7 mocno przechylonych figur, w pionie po 0,5 + 2 + 0,5. Rysunek bardzo dobrze widoczny.

Ryc.15 Szachownica w Dobberzin (stan 10 VI 2004). Fot. Z. Miler

Literatura: Ohle 1916, s. 17; Ehl 1926, s.78; Die Kunstdenkmäler 1934, s. 349 ; Die Bau- und Kunstdenkmäler 1980, s. 47; Hauf 1982, s. 97; Dehio 1987, s. 17 (pod Angermünde); Bönisch 1994, s. 248-265; Miler 2000, s. 35-36; Miler 2000a, s. 18.

Dolsko, gm. Moryń, pow. gryfiński.
Kościół filialny p.w. św. Elżbiety Węgierskiej

nr 10

Położenie: Zachodni portal, wewnętrzny stopień po lewej stronie, trzeci cios od dołu.
 Ornament: Głaz (wysokość 34-36 cm, szerokość 24 cm) pokryty kwadratami o bokach 4-6 cm. Rysunek lekko przechylony. W pionie po 7 pól, w poziomie od 5 (w górnej części) do 5,5 w części dolnej.

Literatura: Die Kunstdenkmäler 1928, s. 140, ryc.134: Świechowski 1950, s. 42, 44, 74-75; Nienacki, 1967, s. 95; Piasek 1996, s. 24, 25; Miler 2000, s. 35-36; Miler 2000a, s. 18; Piasek 2005, s. 12 (podaje 2 szachownice).

Frankena koło Doberlug-Kirchhain/Niederlausitz, gm.Sonnwalde,
pow. Elbe-Elster.

nr 11

Położenie: Południowo-zachodni narożnik wieży, ornament od południa, w piątej warstwie ciosów, na wysokości 120 cm ponad cokołem.

Ornament: Żółto-szary granit ozdobiony szachownicą zbudowaną z kwadratów. Po 7 pól w poziomie, po 5 w pionie.

Literatura: Bönisch 1994, s. 248-265.

Friedersdorf, gm. Vierlinden, pow. Märkisch-Oderland.

nr 12

Położenie: Południowy (zamurowany) portal, ościeże po lewej stronie, drugi gład od dołu, na wysokości 31 cm od poziomu gruntu.

Ryc.16 Szachownica w Friedersdorf (stan 14 X 2005). Fot. Z. Miler

Ornament: Czarny gnejs (szerokość 42 cm, wysokość 29,5 cm) ozdobiony szachownicą zbudowaną z kwadratów i prostokątów o bokach od 7,5 cm do 10,5 cm. W pionie po trzy pola, w poziomie po pięć. Płaska powierzchnia gładu jest starannie obrobiona, rysunek bardzo dobrze widoczny. Prawą stronę ciosu wypełnia różowy granit.

nr 13

Położenie: Południowy (zamurowany) portal, ościeże po prawej stronie, pierwszy gład od dołu.

Ryc.17 Szachownica w Friedersdorf (stan 14 X 2005). Fot. Z. Miler

Ornament: Czarny gnejs (szerokość 38 cm, wysokość 35 cm) pokryty szachownicą z pionowych rombów o przekątnych 4-4,5 cm x 7-8 cm. W pionie 0,5 +3+0,5 pól, w poziomie 6,5. Rysunek bardzo dobrze widoczny.

nr 14

Położenie: Narożnik południowo-wschodni prezbiterium (ornament od południa), trzeci gład od poziomu gruntu, na wysokości 65 cm. Cios zasłonięty jest piorunochronem i rynną.

Ornament: Czarny gnejs (szerokość 48 cm, wysokość 28 cm) pokryty szachownicą złożoną z kwadratów i prostokątów o bokach od 6,5 cm do 10 cm.

W pionie trzy pola, w poziomie po siedem. Rysunek bardzo dobrze widoczny.

Literatura: Tiersch 2005.

Gerswalde, pow. Uckermark.

nr 15

Położenie: Zachodnia ściana kościoła, około 1 m ponad portalem, nieco po lewej stronie, na wysokości 5,23 m ponad cokołem. Jest to wtórne położenie ciosu. Pierwotnie znajdował się prawdopodobnie w portalu zachodnim.

Ornament: Cios ozdobiony doskonale widocznymi kwadratami. W poziomie po 5 figur, w pionie po trzy.

Literatura: Ohle 1913, s. 139; Ohle 1916, s. 17; Ehl 1926, s. 78; Hauf 1982, s. 97; Bönisch 1994, s. 248-265.

**Godków, gm. Chojna, pow. gryfiński.
Kościół p.w. św. Maksymiliana Marii.**

nr 16

Położenie: Drugi cios od południowo-zachodniego narożnika kościelnej nawy (rysunek od południa) oraz drugi ponad cokołem, na wysokości 58 cm od poziomu gruntu. Głaz zasłonięty jest częściowo rynną. Pierwotnie znajdował się prawdopodobnie w obramowaniu zachodniego portalu.

Ryc.18 Szachownica w Godkowie (stan 13 II 2005). Fot. Z. Miler

Ornament: Brązowy cios z kwarcytu (34 x 24 cm) pokryty trójkątami równoramiennymi wpisanymi w kwadraty o bokach 8 x 8 cm. W poziomie po cztery figury, w pionie po trzy.

Literatura: *Die Kunstdenkmäler* 1928, s. 182-183, ryc. 171; Świechowski 1950, s. 42, 45, 76; Piasek 1996, s. 24, 25; Miler 2000 s. 35-36; Miler 2000a,s.18; Bönisch 1994, s. 248-265; Skaziński, 2003, s. 14; Piasek 2005, s. 12; Skaziński 2005.

**Gorzów Wlkp., pow. gorzowski.
Kościół p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny.**

nr 17

Położenie: Wewnątrz katedry, w partii cokołu, w pobliżu wejścia z nawy bocznej do północnej zakrystii. Prawdopodobnie jest to położenie wtórne.

Ornament: Cios (50 x 20 cm) pokryty szachownicą zbudowaną z kwadratów (4 x 4 cm). W poziomie jest maksymalnie 11 pól, w pionie 4,5. Narożniki górnej części ciosu są dość znacznie obtłuczone.

Literatura: Skaziński, 2003, s.14; Skaziński 2005.

**Gosław, gm. Trzebiatów, pow. gryficki.
Kościół parafialny p.w. Chrystusa Króla.**

nr 18

Położenie: Narożnik północno-wschodni kościoła (rysunek od północy), szesnasty gład ponad cokołem.

Ornament: Cios z czerwonego granitu pokryty szachownicą zbudowaną z kwadratów, w poziomie po 5,5 pól, w pionie 3,5. Rysunek bardzo dobrze widoczny.

nr 19

Położenie: Narożnik południowo-wschodni (rysunek od południa), siódmy gład ponad cokołem, na wysokości 255 cm.

Ryc.19 Szachownica w Gosławiu (stan 19 VII 2005). Fot. Z. Miler

Ornament: Cios (41 x 24 cm) z czerwonego granitu pokryty poziomymi rombami o przekątnych 6,5-7 x 11-12 cm. W poziomie umieszczono po trzy figury, w pionie 0,5+2+0,5.

nr 20

Położenie: Południowy portal (w przedsionku), po prawej stronie, na łuku zewnętrznego stopnia.

Ornament: Cios (30 x 28 cm) pokryty kwadratami, w poziomie po 5 figur, w pionie po 3,5.

nr 21

Położenie: Portal południowy (w przedsionku), po lewej stronie, na łuku zewnętrznego stopnia, symetrycznie do ciosu nr 20.

Ornament: Gład (30 x 27 cm) pokryty kwadratami (7 x 7 cm), w poziomie po pięć pól, w pionie po trzy. Rysunek poczerniony.

nr 22

Położenie: Wewnątrz kościoła, w północnej ścianie prezbiterium, trzeci gład od dołu, po prawej stronie zamurowanego portalu.

Ornament: Płaskorzeźba przedstawiająca dwa węgorki (?).

Literatura: Lemcke 1915, s. 99-101, ryc.60; Świechowski 1950, s. 42, 77; Anklewicz 1996, s. 6; Piasek 1996, s. 24; Ober 2000, s. 42; Miler 2000, s. 35-36; Miler 2000a, s. 18; Piasek 2005, s. 12 (podaje 4).

Grunow, gm. Oberbarnim, pow. Märkisch-Oderland.

nr 23

Położenie: Drugi głaz od północno-zachodniego narożnika, zachodnia ściana, w szóstej warstwie głazów (licząc razem z cokołem), na wysokości 150 cm, tuż powyżej nr. 24.

Ornament: Czerwony granit (32 x 21-22 cm) pokryty szachownicą zbudowaną z prostokątów i kwadratów. W pionie po 3 pola, w poziomie po 5. W środkowym pasie pola są bardzo nieregularne. Wymiary pól: 5-9 x 7-8 cm.

nr 24

Położenie: Trzeci głaz od północno-zachodniego narożnika, zachodnia ściana, w piątej warstwie głazów (licząc razem z cokołem), na wysokości 118 cm, tuż poniżej nr. 23, na prawo od nr. 25.

Ornament: Czerwony granit (29 x 23 cm) pokryty szachownicą zbudowaną z kwadratów (6-6,5 x 6-7 cm), w poziomie po 3,5 pola, w pionie 4,25.

nr 25

Położenie: Drugi głaz od narożnika północno-zachodniego, zachodnia ściana, na lewo od nr. 24, w piątej warstwie głazów (licząc z cokołem), na wysokości 118 cm.

Ornament: Czarny granit (28 x 24-25 cm) pokryty szachownicą z kwadratów (5 x 5 cm). W pionie po 6 pól, w poziomie po 5, chociaż w górnej części cios jest nieco szerszy. Ornament bardzo dobrze widoczny.

Ryc.20 Grunow – ciosy z szachownicami w ścianie zachodniej (stan 1 VII 2005). Fot. Z. Miler

nr 26

Położenie: Narożnik północno-zachodni (ornament od północy), w siódmej warstwie głazów (licząc z cokołem), na wysokości 174 cm, tuż powyżej nr. 27.

Ornament: Szary granit (32 x 45 cm) pokryty szachownicą z kwadratów (5 x 5 cm oraz 6 x 6 cm), w pionie po pięć pól, w poziomie po siedem. Rysunek jest bardzo słabo widoczny.

nr 27

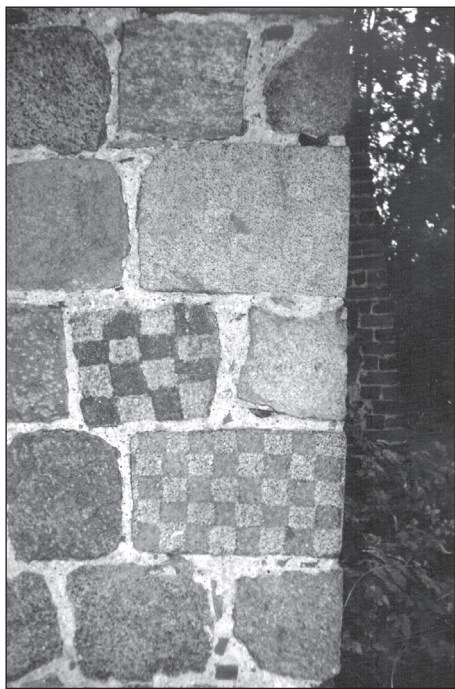
Położenie: W pobliżu narożnika północno-zachodniego, na północnej ścianie, w szóstej warstwie głazów (licząc z cokołem), na wysokości 145 cm, tuż poniżej nr. 26 oraz powyżej nr. 28.

Ornament: Czarny granit (26 x 27-32 cm) pokryty prostokątami i kwadratami (5-7 x 6,5-9 cm), w pionie i poziomie po cztery pola. Rysunek bardzo dobrze widoczny.

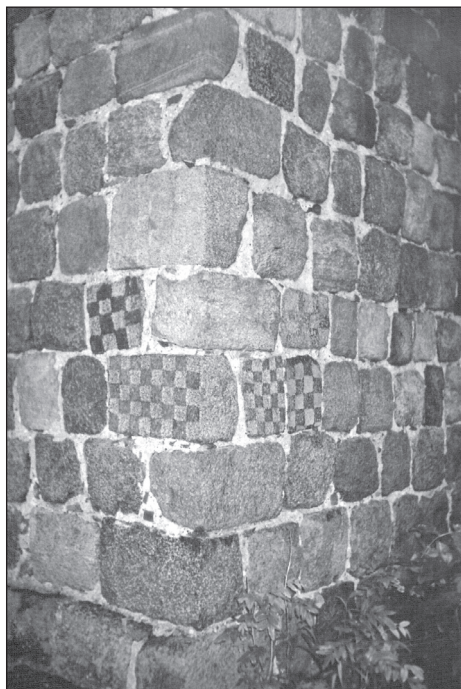
nr 28

Położenie: Narożnik północno-zachodni (ornament od północy), w piątej warstwie głazów (licząc z cokołem), na wysokości 115 cm, tuż poniżej nr. 27.

Ornament: Czarny granit (28 x 47 cm) pokryty szachownicą z kwadratów (5,5-6,5 x 5,5-6 cm), w pionie po pięć pól, w poziomie po osiem. Rysunek bardzo dobrze widoczny.

Ryc. 21 Grunow – narożnik północno-zachodni (stan 1 VII 2005). Fot. Z. Miler

Ryc. 22 Grunow – narożnik północno-zachodni z 6 szachownicami (stan 1 VII 2005).
Fot. Z. Miler

nr 29

Położenie: Pierwszy cios ponad zamurowanym portalem w północnej ścianie prezbiterium, na wysokości 193 cm od poziomu gruntu.

Ornament: Cios wykonany z różowo-szarego, średnioziarnistego granitu o szerokości 30 cm i wysokości 26 cm. Szachownicę tworzą kwadraty i prostokąty o długości boków 5-6 cm. W pionie widnieje po pięć pól, w poziomie po sześć.

W lewej dolnej części ciosu gładkie pola gładzie tworzą krzyż (13 x 18 cm).

Ornament, z powodu braku kontrastu pól, jest słabo widoczny.

nr 30

Położenie: Zachodnia (cegłana) fasada świątyni, w lewej przyporze, obok wejścia do kościoła, na wysokości 283 cm od powierzchni gruntu. Cios umieszczony jest wśród cegieł.

Ornament: Szary granit o płaskiej powierzchni z krzyżem dzielącym jego powierzchnię na cztery części oraz małymi krzyżami w każdej ćwiartce.

Literatura: Tiersch 2005.

Herzberg koło Beeskow, gm. Rietz-Neuendorf, pow. Oder-Spree.

nr 31

Położenie: Narożnik południowo-wschodni prezbiterium (ornament od południa), w 12. warstwie gładzie, częściowo zakryty rynną.

Ornament: Szachownica z dużych kwadratów, w poziomie po 5 pól, w pionie po trzy. Rysunek dobrze widoczny.

nr 32

Położenie: Narożnik południowo-wschodni prezbiterium (ornament od południa), w 10. warstwie gładzie, poniżej nr. 31. Częściowo przykryty rynną i dachem przybudówki.

Ornament: Szachownica z kwadratów, w pionie po trzy pola. Liczba pól poziomych trudna do ustalenia, gdyż cios zakryty jest dachem południowej zakrystii.

nr 33

Położenie: Wschodnia ściana prezbiterium, po lewej stronie południowego okna.

Ornament: Czerwony granit pokryty szachownicą z kwadratów, w poziomie po 5 pól, w pionie po trzy.

nr 34

Położenie: Wschodnia ściana prezbiterium, po prawej stronie południowego okna, symetrycznie do nr. 33.

Ornament: Czerwony granit, szachownica z kwadratów, w poziomie po 5 pól, w pionie po trzy. Rysunek bardzo dobrze widoczny.

nr 35

Położenie: Wschodnia ściana prezbiterium, tuż obok nr. 34, lecz już przy następnym oknie.

Ornament: Szachownica z kwadratów, w poziomie po cztery pola, w pionie po trzy. Rysunek średnio widoczny.

nr 36

Położenie: Wschodnia ściana prezbiterium, w obramowaniu okna.

Ornament: Jasnobrązowy granit, szachownica z kwadratów, w poziomie po 5 pól, w pionie po trzy. Rysunek dobrze widoczny.

nr 37

Położenie: Wschodnia ściana prezbiterium, w obramowaniu okna, poniżej nr. 36, na wysokości 155 cm.

Ornament: Czerwony granit (39 x 27 cm) pokryty kwadratami i prostokątami (6,5-8,5 x 5-8 cm), w poziomie po 6 figur, w pionie po cztery. Rysunek bardzo dobrze widoczny.

Ryc.23 Herzberg – szachownica z wschodniej ściany prezbiterium (stan 4 II 2006). Fot. Z. Miler

nr 38

Położenie: Obok północno-wschodniego narożnika prezbiterium (ornament od wschodu), przy zwieńczeniu północnego okna.

Ornament: Szachownica z kwadratów, w poziomie po 4 pola, w pionie po trzy. Część pól jest zniszczona.

nr 39

Położenie: Narożnik północno-wschodni prezbiterium (ornament od wschodu), poniżej nr. 38, w 9. warstwie gładów.

Ornament: Szachownica z kwadratów, w poziomie po 6 pól, w pionie po cztery, rysunek dobrze widoczny.

Literatura: Zwenger Barbara, Wolfgang: *Die Schachbrettsteine der Herzberger Kirche*, w: *Evangelisches Pfarramt Buckow-Glienicke* [dostęp: 25 luty 2005]. Dostępny w internecie: <http://pfaramt-buckow-glienicke.de/> ; Tiersch 2005.

Hönow, gm. Hoppegarten, pow. Märkisch-Oderland.

nr 40

Położenie: Południowo-zachodni narożnik wieży (ornament od południa), szósty gład od dołu, na wysokości 145 cm.

Ornament: Cios (37 x 26 cm) z szachownicą pokrytą prostokątami (8 x 10,5 cm) oraz kwadratami (8 x 8 cm). W poziomie po pięć pól, w pionie po trzy pola.

Ryc. 24 Hönow – szachownica z południowo-zachodniego narożnika wieży (stan 1 VII 2005).

Fot. Z. Miler

Literatura: Friedel 1894, s. 86; Die Kunstdenkmäler 1939, s. 125, ryc. 410; Świechowski 1950, s. 43,45; Bönisch 1994, s. 248-265; Piasek 1996, s. 24; Miler 2000, s. 35-36; Miler 2000a, s. 18; Piasek 2005, s. 12.

Ihlow, gm. Oberbarnim, pow. Märkisch-Oderland.

nr 41

Położenie: Południowo-wschodni narożnik prezbiterium (rysunek od wschodu), trzynasty głaz od poziomu gruntu.

Ornament: Cios ozdobiony doskonale widocznymi kwadratami. W pionie po dwa duże kwadraty, w poziomie po cztery pola.

Klein Beeren, pow. Teltow-Fläming.

nr 42

Położenie: Południowa ściana wieży, 110 cm na prawo od wejścia na dzwonnice, w czwartej warstwie głazów, 102 cm od powierzchni gruntu. Jest to wtórne położenie ciosu. Pierwotnie znajdował się on prawdopodobnie w południowo-zachodnim narożniku.

Ornament: Prostokątny cios (50 x 31 cm) wykonany z różowego granitu, pokryty szachownicą zbudowaną z kwadratów i prostokątów (7,5-9 x 7,5-9 cm). W poziomie umieszczono po 6 pól, w pionie po 4. Rysunek jest bardzo dobrze widoczny.

Literatura: Engeser Teo, Stehr Konstanze, *Dorfkirche Klein Beeren*, w: *Mittelalterliche Dorfkirchen im Teltow (südl. Berlin und Brandenburg)*. [dostęp: 10.09.2002]. Dostępny w internecie: <http://www.fortunecity.de/>.

Kowalów, gm. Rzepin, pow. słubicki.
Kościół p.w. św. Apostołów Piotra i Pawła.

nr 43

Położenie: Narożnik północno-wschodni (ornament od północy), ósmy głaz ponad cokołem, na wysokości 3, 24 m.

Ornament: Szachownica zbudowana z kwadratów, w poziomie po 7 pól, w pionie po 4 pola.

nr 44

Położenie: Na lewo od południowego (zamurowanego) portalu. Cios umieszczony jest w szóstej warstwie głazów (na wysokości 146 cm), nie łączy się z portalem.

Ryc.25 Szachownica w Kowalowie (stan 17 VIII 2004). Fot. Z. Miler

Ornament: Czerwony granit (31-33 x 35-36 cm) pokryty szachownicą zbudowaną z prostokątów i kwadratów (6-7,5 x 6-8,5 cm). W pionie i poziomie umieszczono po pięć pól.

Literatura: Piasek 1996, s. 24; Miler 2000, s. 35-36; Miler 2000a, s. 18; Skaziński, 2003, s. 14; Piasek 2005, s. 12, Skaziński 2005.

Lubanowo, gm. Banie, pow. gryfiński.
Kościół parafialny p.w. Chrystusa Króla.

nr 45

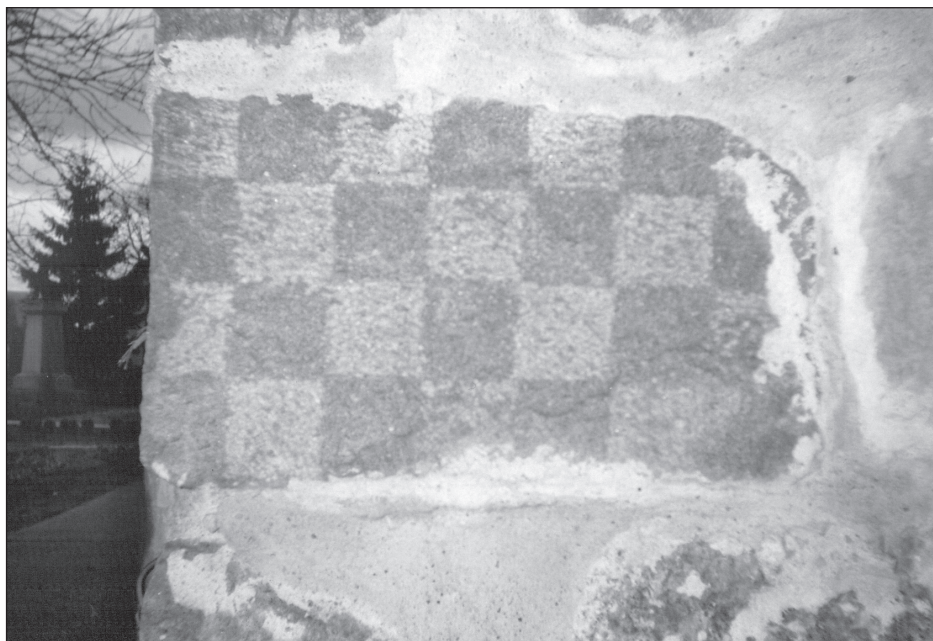
Położenie: Narożnik południowo-wschodni (rysunek od wschodu), pierwszy głaz ponad cokołem, na wysokości 42 cm od ziemi.

Ornament: Głaz (50,5 x 27 cm) ozdobiony szachownicą zbudowaną z kwadratów, w poziomie umieszczono po 7,5 pól, w pionie 0,5+3+0,5. Ciemniejsze pola (7 x 7 cm) zostały wygładzone, natomiast jasne (6,5 x 6,5 cm) są chropowate. Rysunek doskonale widoczny, częściowo zamalowany białą farbą.

nr 46

Położenie: Narożnik południowo-wschodni (rysunek od wschodu), piąty głaz ponad cokółem, na wysokości 162 cm od ziemi, 96 cm powyżej ciosu nr. 45.

Ornament: Cios (31,5 x 30 cm) pokryty szachownicą zbudowaną z kwadratów (7 x 7 cm lub 6,5 x 6,5 cm). W poziomie po 7 pól, w pionie po 4. Rysunek doskonale widoczny.

Ryc. 26 Lubanowo – głaz z szachownicą w południowo-wschodnim narożniku (stan 13 II 2005).

Fot. Z. Miler

Literatura: Anklewicz 1995, s. 7; Anklewicz 1996, s. 6; Piasek 1996, s. 24; Miler 2000, s. 35-36; Miler 200a, s. 18; Piasek 2005, s. 12.

Lubiechów Górny, gm. Cedynia, pow. gryfiński.

Kościół filialny p.w. św. Józefa Robotnika.

nr 47

Położenie: Po lewej stronie zachodniego (głównego) portalu, na trzecim stopniu, czwartym głaz od dołu, na wysokości 116 cm.

Ornament: Lewa część głazu wraz z ornamentem ukryta jest częściowo pod ciosami tworzącymi pierwszy stopień portalu, stąd też trudno określić dokładnie jego wymiary. Cios (o wysokości 32 cm oraz szerokości co najmniej 42 cm) pokryty jest szachownicą zbudowaną z poziomych rombów o przekątnych 8-9 cm x 5,5 – 6,5 cm. W pionie umieszczono po 5,5 pól, w poziomie widocznych jest 5 pól. W górnej części pola rombów tworzą krzyż św. Andrzeja. Lekko przechylony rysunek jest doskonale widoczny.

Literatura: Ohle 1921, s. 57 (podaje błędnie po prawej stronie portalu); *Die Kunstdenkmäler* 1928, s. 177-179, ryc. 165; Świechowski 1955, s. 42,44-45, 83; Bönisch 1994, s. 248-265; Piasek 1996, s. 24, 25; Miler 2000, s. 35-36; Miler 2000a, s. 18; Skaziński 2003, s. 14; Piasek 2005, s. 12; Skaziński 2005.

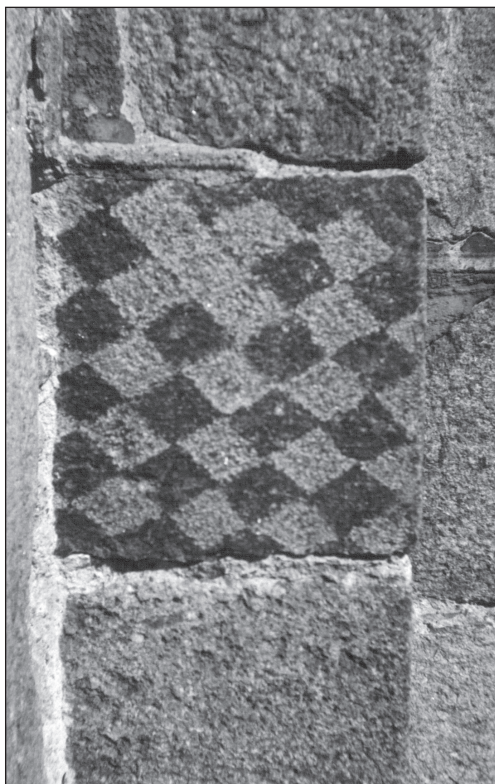
Mallnow, cz. m. Lebus, pow. Märkisch-Oderland.

nr 48

Położenie: Północno-wschodni narożnik prezbiterium, ornament od północy, drugi głaz od dołu, na wysokości 40 cm.

Ornament: Różowy, średnioziarnisty granit o wysokości 28 cm i szerokości 39,5 cm. Szachownicę tworzą kwadraty i prostokąty o długościach boków od 6 cm do 8 cm. W pionie umieszczono po cztery pola, w poziomie po sześć. Ornament jest doskonale widoczny.

Literatura: *Die Mallnower Dorfkirche und ihre Geschichte*, w: *Willkommen im Adoniströschendorf Mallnow*. [dostęp: 16.09.2005]. Dostępny w internecie: <http://www.mallnow.de/>; Tiersch 2005.

Ryc. 27 Lubiechów Górny – szachownica z zachodniego portalu (stan 28 VI 1998).

Fot. Z. Miler

**Marwice, gm. Lubiszyn, pow. gorzowski.
Kościół p.w. Narodzenia NMP.**

nr 49

Położenie: Narożnik południowo-wschodni kościelnej nawy (rysunek od wschodu), dwudziesty głaz od dołu, na wysokości 5,20 m.

Ornament: Czerwony granit (wys. 29 cm, szer. 32 cm) z dobrze widocznymi polami prostokątów (4,5-6 cm x 4,5-6 cm). W poziomie po 7 pól, w pionie po 5,5.

Literatura: Miler 2000, s. 35-36; Miler 2000a, s. 18; Skaziński 2003, s. 14; Skaziński 2005.

**Moryń, pow. gryfiński.
Kościół parafialny p.w. Świętego Ducha.**

nr 50

Położenie: Południowo-zachodni narożnik wieży (rysunek od południa), czwarty głaz od dołu (licząc z cokołem), na wysokości 120 cm.

Ornament: Jasnobrązowy cios (41 x 28 cm) pokryty szachownicą z kwadratów (9 x 9 cm), w poziomie po 4,5 pola, w pionie po 3. Rysunek dobrze widoczny.

Literatura: Piasek 1996 s. 24; Miler 2000, s. 35-36; Miler 2000a, s. 18; Skaziński 2003, s. 14; Piasek 2005, s. 12; Skaziński 2005.

Neuendorf, pow. Barnim

nr 51

Położenie: Narożnik południowo-wschodni (ornament od południa), trzeci głaz od dołu, na wysokości 63 cm od ziemi. Głaz ukryty jest we wnęce muru otaczającego kościelny cmentarz, który łączy się tutaj ze ścianą kościoła.

Ryc.28 Neuendorf – szachownica z południowo-wschodniego narożnika zasłonięta częściowo murem cmentarnym (stan 15 VII 2005). Fot. Z. Miler

Ornament: Różowy granit (49,5 x 32 cm) pokryty poziomymi rombami. W poziomie umieszczono po 6 pól, w pionie po 5. Romby ciemne (o przekątnych 9 x 6 cm) są nieco większe niż romby jaśniejsze (o przekątnych 7 x 5,5 cm). Na długości 21 cm od narożnika szachownica jest doskonale widoczna, następnie coraz słabiej.

Neuendorf im Sande, gm. Unterspreewald, pow. Dahme-Spreewald.

nr 52

Położenie: Narożnik południowo-wschodni (ornament od wschodu), 17. głaz od poziomu gruntu.

Ornament: Szachownica zbudowana z kwadratów, w poziomie po 5 figur, w pionie po 3,5. Rysunek słabo widoczny.

Plöwen, pow. Becker-Randow.

nr 53

Położenie: Południowy portal, cios po lewej wewnętrznej stronie, pierwszy ponad cokołem. Część głazu ozdobiona jest wałkiem.

Ornament: Cios (41 cm wysokości, 40 cm szerokości, licząc razem z wałkiem) pokryty jest dobrze widocznym rysunkiem szachownicy zbudowanej z kwadratów (8 x 8 cm). W poziomie wykuto po 3 pola, w pionie po 5.

Literatura: Lemcke 1901, s. 54, ryc.71; Ohle 1916, s. 17; Ehl 1926, s. 145; Świechowski 1950, s. 43,49; Hauf 1982, s. 97; Bönisch 1994, s.248-265; Piasek 1996, s. 24; Miler 2000, s. 35-36; Miler 2000a, s. 18; Piasek 2005, s. 12.

Pritzen koło Altdöbern/Niederlausitz.

nr 54

Położenie: Według badań archeologicznych cios znajdował się w północno-zachodnim narożniku dawnej wieży, w trzeciej warstwie ciosów, na wysokości 82 cm. Od 1992 r. w zrekonstruowanym kościele w Spremberg-Schomberg w tym samym miejscu.

Ornament: Czerwony kwarcyt, w poziomie po 6 kwadratów, w pionie po pięć.

Literatura: Krüger 1989, s. 67; Bönisch 1992, s. 89, 91, ryc. 3, 4; Bönisch 1994, s. 248-265.

Radów, gm. Rzepin, pow. ślubicki.**Kościół filialny p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa.**

nr 55

Położenie: Narożnik północno-wschodni prezbiterium (rysunek od północy), dziewiętnasty gład od dołu, na wysokości 5,20 m

Ornament: Szachownica utworzona z kwadratów (6 x 6 cm), w poziomie po 8 pól, w pionie po 5.

nr 56

Położenie: Północno-wschodni narożnik (rysunek od wschodu), szesnasty gład od dołu, na wysokości 4,50 m.

Ornament: Szachownica utworzona z kwadratów, w pionie po 5 pól, w poziomie po 8. Ornament dobrze widoczny, chociaż gład jest pęknięty.

*Ryc.29 Plöwen – szachownica z południowego portalu (stan 10 VII 2005).
Fot. Z. Miler*

nr 57

Położenie: Południowo-wschodni narożnik kościelnej nawy (rysunek od wschodu), czternasty gład od dołu.

Ornament: Szachownica zbudowana z kwadratów, w poziomie po 8 pól, w pionie po 5. Rysunek słabo widoczny.

Literatura: Jung, Spatz 1913, s. 149 ; Piasek 1996 s. 24; Miler 2000, s. 35-36; Miler 2000a, s. 18; Piasek 2005, s. 12.

Retzin koło Pasewalk, pow. Becker-Randow.

nr 58

Położenie: Północno-wschodni narożnik kościoła (ornament od wschodu), trzynasty gład od ziemi (licząc razem z cokołem), na wysokości 3,43 m.

Ornament: Szachownica złożona z kwadratów i prostokątów, w pionie po 5 pól, w poziomie po dziewięć. Rysunek bardzo dobrze widoczny, jedynie w lewym dolnym rogu brak kontrastu pól. Szachownica odkryta w latach 50-tych podczas inwentaryzacji prowadzonej przez E. Dräger.

Literatura: Bönisch 1994, s. 248-265.

Rotberg, gm. Waltersdorf, pow. Dahme-Spreewald.

nr 59

Położenie: Narożnik południowo-wschodni (rysunek od wschodu), w szóstej warstwie gładów, na wysokości 195 cm.

Ornament: Siwy granit (62 x 37 cm) pokryty szachownicą zbudowaną z kwadratów (13 x 13 cm). Są to największe pola szachownicy w całej Brandenburgii. W poziomie umieszczono po 4 pola, w pionie po 3.

Literatura: Engeser Teo, Stehr Konstanze: *Dorfkirche Rotberg, w: Mittelalterliche Dorfkirchen im Teltow (südl. Berlin und Brandenburg)* [dostęp: 10.09.2004]. Dostępny w internecie: <http://www.fortunecity.de/>.

Sadlno, gm. Trzebiatów, pow. gryficki.

Kościół filialny p.w. Matki Bożej Częstochowskiej.

nr 60

Położenie: Południowo-wschodni narożnik (rysunek od wschodu), pierwszy gład ponad cokołem, na wysokości 38 cm od poziomu gruntu.

Ornament: Szary granit (50 x 32 cm) pokryty szachownicą z poziomymi rombami o przekątnych 14 x 7,5 cm. W pionie umieszczono po 3,5 pola, w poziomie 0,5+3+0,5. W kompozycji ornamentu występują błędy w kolejności pól jasnych i ciemnych.

nr 61

Położenie: Południowo-wschodni narożnik (rysunek od wschodu), trzeci gład ponad cokołem, na wysokości 70 cm, tuż ponad gładem nr 36.

Ornament: Cios (51 x 29 cm) pokryty szachownicą złożoną z poziomymi rombami o przekątnych 13-14 x 7 cm. W poziomie umieszczono po 3,5 pola, w pionie po 4 pola.

nr 62

Położenie: Cios wkopany w ziemię, po prawej stronie przed wejściem do południowego przedsionka.

Kwadra ozdobiona płaskorzeźbą przedstawiającą ludzką twarz.

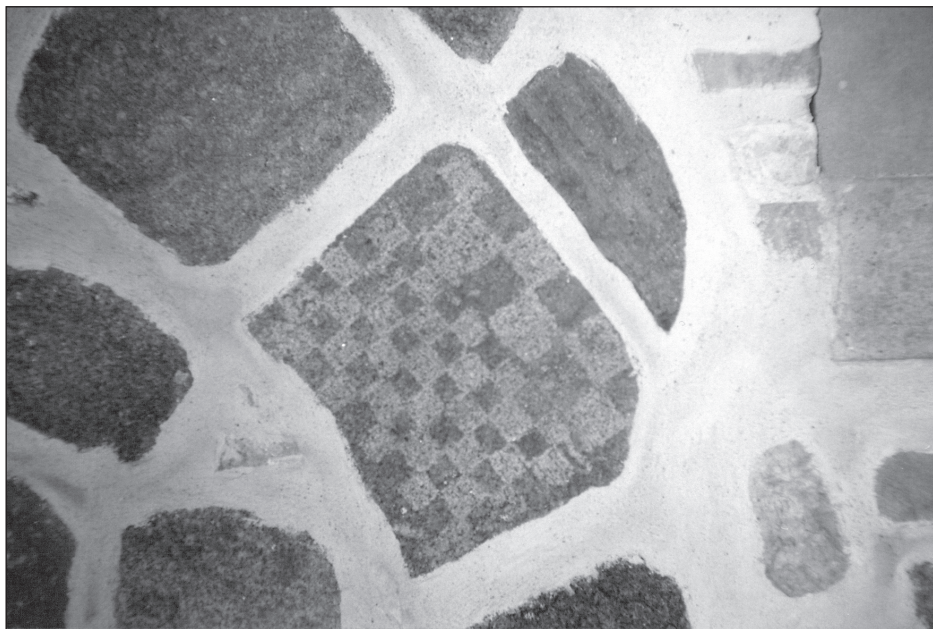
Literatura: Lemcke 1915, s. 250-253; Piasek 1996, s. 24; Glinkowski 2000, s. 17; Miler 2000, s. 35-36; Miler 2000a, s. 18; Ober 2000, s. 42; Piasek 2005, s. 12.

Schmargendorf, cz. m. Angermünde.

nr 63

Położenie: Portal północny, na łuku po prawej stronie, czwarty gład od dołu, na wysokości 130 cm.

Ornament: Cios (30 x 23-28 cm) pokryty szachownicą złożoną z prostokątów i kwadratów. W górnej części dwa rzędy po 7 większych prostokątów (5-6 x 4,5-5,5 cm), w części dolnej sześć rzędów po 10 znacznie mniejszych kwadratów (3 x 3 cm). Rysunek doskonale widoczny.

Ryc.30 Schmargendorf – szachownica z portalu północnego (stan 10 VI 2004). Fot. Z. Miler

Literatura: Ohle 1913, s. 138; Die Kunstdenkmäler 1934, s. 355; Świechowski 1950, s. 43; Die Bau- und Kunstdenkmäler 1980, s. 46; Um Eberswalde 1981, s. 34; Hauf 1982, s. 97; Bönisch 1994, s. 248-265; Piasek 1996, s. 24; Miler 2000, s. 35-36; Miler 2000a, s.18.

nr 64

Położenie: Południowo-zachodni narożnik kościelnej nawy (ornament od południa), bezpośrednio pod rynną okapową, nad barokowym gzymsem ceglany, częściowo zakryty tynkiem. Jest to wtórne położenie ciosu. Pierwotnie znajdował się on prawdopodobnie w południowo-zachodnim narożniku.

Ornament: Jasnobrązowy kwarcyt o gładkiej powierzchni. Lewa strona ciosu zajęta przez romby i trójkąty, z prawej szachownica złożona z kwadratów (8 x 6 pól).

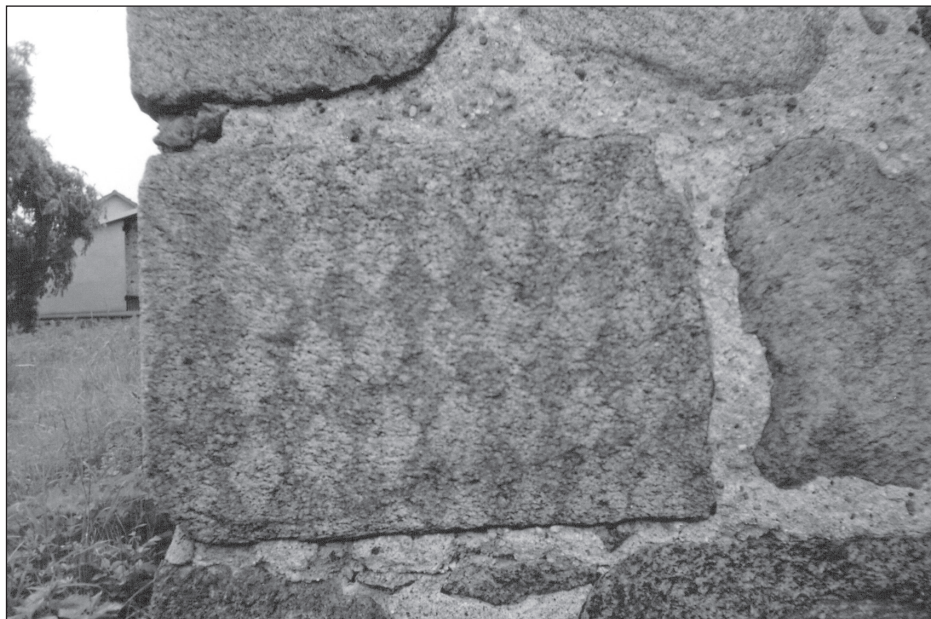
Literatura: Ohle 1916, s. 17; Ehl 1926, s. 78; Hauf 1982, s. 97; Bönisch 1994, s. 248-265, ryc. 36.

Schönermark, pow. Uckermark.

nr 65

Położenie: Narożnik południowo-wschodni (rysunek od południa), drugi gład ponad cokołem, na wysokości 40 cm.

Ornament: Cios (42 x 29 cm) zdobiony szachownicą z kwadratów (5,3 x 5,3 cm), w poziomie po 8 pól, w pionie po 5. Rysunek doskonale widoczny.

Ryc.31 Schönermark – szachownica z narożnika południowo-wschodniego (stan 10 VI 2004).

Fot. Z. Miler

Literatura: Die Kunstdenkmäler 1931, s. 420; Die Bau- und Kunstdenkmale 1980, s. 47; Hauf 1982, s. 97; Dehio 1987, s. 350; Bönisch 1994, s. 248-265.

Serwest, gm. Chorin, pow. Barnim.

nr 66

Położenie: Narożnik południowo-wschodni (rysunek od wschodu), trzeci gład od dołu, na wysokości 55 cm.

Ryc.32 Serwest – szachownica z narożnika południowo-wschodniego (stan 10 VI 2004).
Fot. Z. Miler

Ornament: Czerwono-szary gnejs (44 x 30 cm) pokryty szachownicą zbudowaną z pionowych rombów (o przekątnych 7 x 4 cm), w poziomie widnieje po 8 pól, w pionie po 4.
nr 67

Położenie: Portal północny, trzeci głąz od dołu po prawej stronie, na wysokości 89 cm.
Ornament: Szachownica z kwadratów, rysunek jest słabo widoczny, część ornamentu zniszczona, 7 x 6 pól.

Literatura: Ohle 1913, s. 138; Die Kunstdenkmäler 1934, s. 187; Świechowski 1950, s. 43; Hauf 1982, s. 97; Um Eberswalde 1981, s. 93; Dehio 1987, s. 363; Bönisch 1994, s. 248-265, ryc.16, 17; Piasek 1996, s. 24; Miler 2000, s. 35-36; Miler 2000a, s. 18.

Sternhagen, gm. Nordwestuckermark, pow. Uckermark.

nr 68

Położenie: Trzeci głąz ponad zachodnim portalem.

Ornament: Rysunek liniowy wykonany techniką płytkiego rytu. Powierzchnia ciosu podzielona jest krzyżem na cztery pola, wewnątrz których umieszczono po jednym prostokącie.

nr 69

Położenie: Zachodni szczyt, osiemnasty głąz od dołu, drugi od prawego okna.

Ornament: Rysunek liniowy wykonany techniką płytkiego rytu. Szachownica utworzona z kwadratów (czterech w pionie i pięciu w poziomie), w środku której umieszczono romb.

Strachocin, gm. Stargard Szczeciński, pow. stargardzki.

Kościół filialny p.w. św. Siostry Faustyny Kowalskiej.

nr 70

Położenie: Zachodni portal, na łuku zewnętrznym lewego stopnia, szósty gład od dołu, na wysokości 226 cm.

Ornament: Cios (38 x 32 cm) pokryty szachownicą zbudowaną z kwadratów (6 x 6 cm), w poziomie po 6 pól, w pionie po 5. Rysunek jest bardzo słabo widoczny.

nr 71

Położenie: Zachodni portal, wewnętrzny stopień po prawej stronie ościeży, trzeci gład od dołu, na wysokości 72 cm.

Ornament: Krzyż maltański o rozpiętości ramion 21 cm, wpisany w okrąg o średnicy 28 cm. Rysunek bardzo słabo widoczny.

Literatura: Piasek 1996, s. 24; Miler 2000, s. 35-36; Miler 2000a, s. 18; Piasek 2005, s. 12.

Stradow koło Spremberg/Niederlausitz, pow. Oberspreewald-Lausitz.

nr 72

Położenie: Południowo-zachodni narożnik wieży, ornament od zachodu, w piątej warstwie gładów, na wysokości 1,35 m ponad cokołem. Od rozbiórki świątyni w 1982 r. cios znajduje się w lapidarium Muzeum Regionalnego w Spremberg.

Ornament: Czerwony, gruboziarnisty granit, szachownica zbudowana z kwadratów. W pionie po 5 pól, w poziomie po siedem.

Literatura: Wiontzek 1930, s. 61; Wetzel/Ihle 1984, s. 81; Ihle/Wetzel 1986, s. 54, ryc. 21, 22; Dehio 1987, s. 378; Bönisch 1994, s. 248-265.

Tempelberg, gm. Steinhöfel, pow. Oder-Spree.

nr 73

Położenie: Pośrodku południowej ściany, na prawo od zamurowanego portalu ceglano-gład, gład w siódmej warstwie, na wysokości 185 cm.

Ryc.33 Tempelberg – cios nr 73 wmurowany w pobliżu południowego portalu (stan 1 VIII 2005).

Fot. Z. Miler

Ornament: Cios z czarnego granitu (42 x 27 cm) ozdobiony dużym krzyżem dzielącym powierzchnię gładką na cztery części i mniejszymi krzyżami w każdej ćwiartce .

Literatura: Tiersch 2005.

Troszyn, gm. Mieszkowice, pow. gryfiński.

Kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia NMP.

nr 74

Położenie: Południowa ściana świątyni, wewnątrz zamurowanego portalu, druga warstwa głazów ponad cokołem, na wysokości 58 cm od poziomu gruntu.

Jest to wtórne położenie ciosu.

Ornament: Cała powierzchnia ciosu (30 x 31 cm) ozdobiona krzyżem św. Andrzeja.

Werenzhain, gm. Doberlug-Kirchhain und Umland, pow. Elbe- Elster.

nr 75

Położenie: Północno-zachodni narożnik wieży, ornament od zachodu, w ósmej warstwie ciosów, na wysokości 2,85 cm.

Ornament: Żółto-szary granit pokryty szachownicą zbudowaną z kwadratów. Po pięć pól w pionie, po sześć w poziomie.

Literatura: Bönisch 1994, s.248-265.

Weselitz, pow. Uckermark.

nr 76

Położenie: Południowo-wschodni narożnik kościelnej nawy (rysunek od wschodu), trzeci głąz od dołu, na wysokości 46 cm.

Ornament: Szachownica z kwadratów (6,3 x 6,3 cm), w poziomie po 7 pól, w pionie po 4,5. Rysunek bardzo dobrze widoczny.

Literatura: Ohle 1913, s. 138; Ohle 1916, s. 17; Ehl 1926, s. 78; Die Kunstdenkmäler 1934, s. 186, 354; Świechowski 1950, s. 43; Hauf 1982, s. 97; Bönisch 1994, s. 248-265; Piasek 1996, s. 24; Miler 2000, s. 35-36; Miler 2000a, s. 18; Piasek 2005, s. 12.

Załęże, gm. Kozielice, pow. pyrzycki.**Kościół filialny p.w. Wniebowzięcia NMP.**

nr 77

Położenie: Narożnik południowo-wschodni (rysunek od południa), dziewiąty głąz od dołu, na wysokości 265 cm.

Ornament: Szachownica z kwadratów (7 x 7 cm), w poziomie po 5 pól, w pionie po 4. Rysunek bardzo dobrze widoczny.

nr 78

Położenie: Narożnik południowo-zachodni (rysunek od zachodu), trzeci głąz ponad cokołem, na wysokości 80 cm.

Ornament: Szachownica z kwadratów (11 x 11 cm), w poziomie po cztery pola, w pionie po trzy. Rysunek bardzo słabo widoczny.

Literatura: Piasek 1996, s. 24; Miler 2000, s. 35-36; Miler 2000a, s. 18; Piasek 2005, s. 12 (podaje jedną szachownicę).

Żarczyn, gm. Widuchowa, pow. gryfiński.**Kościół filialny p.w. św. Stanisława Biskupa Męczennika.**

nr 79

Położenie: Narożnik południowo-wschodni (rysunek od wschodu), czwarty głąz ponad cokołem, na wysokości 110 cm.

Ornament: Szachownica z poziomych rombów o przekątnych 9 x 5 cm. W poziomie po pięć pól, w pionie po 4,5. Rysunek bardzo słabo widoczny, w dolnej części całkowicie zniszczony.

nr 80

Położenie: Południowy portal, po lewej zewnętrznej stronie, drugi głąz od dołu, na wysokości 65 cm.

Ornament: Szachownica z kwadratów (4,5-5 x 4,5-5 cm), w poziomie po osiem pól, w pionie po sześć. Rysunek bardzo słabo widoczny, po prawej stronie ciosu całkowicie zniszczony.

Literatura: Anklewicz 1995, s. 7; Piasek 1996, s. 24; Miler 2000, s. 35-36; Miler 2000a, s. 18; Piasek 2005, s. 12 (podaje jedną szachownicę)

LITERATURA:

1. **Anklewicz 1996** – Anklewicz Marian, *Tajemnicze szachownice*, Kurier Szczeciński, Nr 148: 24 czerwca 1996, s. 6.
2. **Anklewicz 1995** – Anklewicz Marian, *To warto zobaczyć. Tajemnicze szachownice*, Echo Gryfina i okolic, nr 3/1995: 20.01-26.01.1995, s. 7.
3. **Die Bau- und Kunstdenkmale** – *Die Bau- und Kunstdenkmale in der DDR. Bezirk Frankfurt/Oder*, Berlin 1980.
4. **Bönisch 1992** – Bönisch Eberhard, *Die Ausgrabung der Kirche von Pritzen, Kr. Calau*, Ausgrabungen und Funde, 37: 1992, s. 89-97.
5. **Bönisch 1994** – Bönisch Eberhard, Bönisch Reinhard, *Schachbrettsteine und anderer Bauschmuck an der ältesten Feldsteinkirchen der Niederlausitz*, w: *Frühe Kirchen in Sachsen. Ergebnisse archäologischer und baugeschichtlicher Untersuchungen. Veröffentlichungen des Landesamtes für Archäologie mit Landesmuseum für Vorgeschichte*, Dresden; 23, s. 248-265.
6. **Dehio 1987** – Dehio Georg, *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler. Die Bezirke Cottbus und Frankfurt/Oder*, Berlin 1987.
7. **Ehl 1926** – Ehl H., *Norddeutsche Feldsteinkirchen*, Berlin 1926.
8. **Dziurla 1959** – Dziurla Henryk, *Z materiałów do badań nad architekturą Pomorza Zachodniego*, Materiały Zachodniopomorskie, Tom V: Szczecin 1959, s. 381 i przypis 5.
9. **Friedel 1894** – Friedel Ernst, *Dorf Hönow und die grosse Schildkröte*, Brandenburgia. Monatsblatt der Gesellschaft für Heimatkunde der Provinz Brandenburg zu Berlin, Jg. II: 1893/94, Berlin 1894, s. 86, ryc.
10. **Glinkowski 2000** – Glinkowski P. Witold, *Twarz Białego Boga*, Spotkanie z Zabytkami, 2000 nr 12, s.17, fot.
11. **Hauf 1982** – Hauf G., *Mittelalterliche Steinmetzzeichen in der Uckermark*, Angermünder Heimatkalender, 1982.
12. **Ihle, Wetzl 1986** – Ihle Manfred, Wetzl Günter, *Die Kirche von Stradow und ihre Vorgängerbauten*, w: *Ergebnisse der archäologischen, bauhistorischen und volkskundlichen Untersuchungen. Spremberg gestern und heute*, 5, Spremberg 1986.
13. **Jung, Spatz 1913** – Jung Wilhelm, Spatz Willy, *Die Kunstdenkmäler des Kreises Weststernberg*, Berlin 1913.
14. **Krzymuska-Fafius 1969** – Krzymuska-Fafius Zofia, *Zabytki Ziemi Chojeńskiej*, w: *Z dziejów Ziemi Chojeńskiej*. Praca zbiorowa pod redakcją Tadeusza Białeckiego, Szczecin 1969, s. 420.
15. **Krüger 1989** – Krüger G., *Die Dorfkirche von Pritzen im Kreis Calau*, w: *Aus der Geschichte von Pritzen, Nebendorf und Neudorf*. Cottbus 1989.
16. **Die Kunstdenkmäler 1931** – *Die Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg*, Band III, Heft 10, *Amtsbezirke Landin und Passow*, Berlin 1931.
17. **Die Kunstdenkmäler 1934** – *Die Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg*, Band III, Teil 3: *Kreis Angermünde*, Berlin 1934.
18. **Die Kunstdenkmäler 1928** – *Die Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg*, Band VII, Teil 1: *Kreis Königsberg Nm.*, Berlin 1928.
19. **Die Kunstdenkmäler 1939** – *Die Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg*, Band III, Teil 4: *Kreis Niederbarnim*, Berlin 1939.

20. **Lemcke 1915** – Lemcke Hugo, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Stettin*, Band IV, Heft XI: *Kreis Greifenberg*, Stettin 1915.
21. **Lamcke 1901** – Lamcke Hugo, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Stettin*, Heft V: *Der Kreis Randow*, Stettin 1901
22. **Miler 2000** – Miler Zbigniew, *Szachownice – walka Dobra ze Złem?*, Odkrywca, nr 7 (24): grudzień 2000, s. 35-36.
23. **Miler 2000a** – Miler Zbigniew, *Tajemnicze szachownice. Straszak na diabły czy godło murarzy?*, Ziemia Gorzowska, nr 11: 16.03.2000, s. 18.
24. **Nienacki 1967** – Nienacki Zbigniew, *Księga strachów*, Olsztyn 1967.
25. **Ober 2000** – Ober Marek, *Peryferie czy centrum? Średniowieczna architektura Trzebiatowa i okolic*, w: *Trzebiatów – historia i kultura. Materiały z konferencji, Trzebiatów, 26-27 maja 2000*. Pod redakcją Wojciecha Łysiaka, Tom II: Poznań 2000.
26. **Ohle 1921** – Ohle Rudolf, *Die Bedeutung der Zisterzienser für die Besiedelung der Mark Brandenburg*, Mitteilung des Uckermärkischen Museums- und Geschichts-Verein zu Prenzlau, VII, 2, 1921.
27. **Ohle 1913** – Ohle Rudolf, *Die Besiedelung der Uckermark und die Geschichte ihrer Dorfkirchen*, Mitteilungen des Uckermärkischen Museums- und Geschichts-Verein zu Prenzlau, V, 2, 1913.
28. **Ohle 1916** – Ohle Rudolf, *Kurze Bau- und Kunstgeschichte der Uckermark*, Mitteilungen des Uckermärkischen Museums- und Geschichts-Verein zu Prenzlau, VI, 1, s. 1-60.
29. **Piasek 1996** – Piasek Dariusz, *Na szlaku krzyżowców. Przez Nową Marchię, Pomorania 1996* nr 9, s. 23-25.
30. **Piasek 2005** – Piasek Dariusz, *Szlakiem krzyżowców – dawniej, dziś, jutro?*, w: *Cozserine-Küstrin-Kostrzyn. Twierdza, ludzie, kultura. Materiały z II sesji historycznej zorganizowanej w dniu 27 sierpnia 2005 roku*. Kostrzyn-Zielona Góra 2005, s. 9-15.
31. **Skaziński 2003** – Skaziński Błażej, *Katedralna szachownica*, Ziemia Gorzowska, Nr 37: 11.09.2003, s. 14.
32. **Skaziński 2005** – Skaziński Błażej, *Szachownice na średniowiecznych kościołach Pomorza Zachodniego i Ziemi Lubuskiej*, w: *Szlak templariuszy*. [dostęp: 14.05.2005]. Dostępny w internecie: <http://www.templariusze.org/>.
33. **Świechowski 1950** – Świechowski Zygmunt, *Architektura granitowa Pomorza Zachodniego w XIII wieku*, Poznań 1950.
34. **Tiersch 2005** – Tiersch Reinhard, „Schachbrettsteine” an alten Feldsteinkirchen in Märkisch Oderland, w: *Märkisch-Oderland. Tourismusverband Märkisch-Oderlande*. V. [dostęp: 16.09.2005]. Dostępny w internecie: <http://www.mol-t.de/>.
35. **Um Eberswalde** – *Um Eberswalde, Chorin und den Werbelin-See. Werte unserer Heimat*, Berlin 1981.
36. **Wetzel, Ihle 1984** – Wetzel G., Ihle M., *Die spätromanische Kirche von Stradow, Kr. Spremberg*, Ausgrabungen und Funde, Jg. 29: 1984.
37. **Wiontzek 1930** – Wiontzek K. W., *Die Stradower Steinkirche*, Spremberg 1930.